

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV GERMÁNSKÝCH STUDIÍ
ODDĚLENÍ NEDERLANDISTIKY

Diplomová práce

Bc. Renáta Doanová

Tsjechische migrantenschrijvers in de Nederlandse literatuur
Czech migrant writers in the Dutch literature
Autoři českého původu v nizozemské literatuře

2016

Vedoucí práce: Mgr. Lucie Sedláčková, Ph.D.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V dne

.....

Verklaring

Hiermee verklaar ik dat ik deze master thesis zelf heb geschreven enkel met gebruikmaking van de aangegeven en juist geciteerde bronnen en literatuur en dat de master thesis niet gebruikt is in het kader van een andere universitaire studie of ter verkrijging van een andere of dezelfde academische titel.

In op

.....

Dankwoord

Mijn dank gaat eerst en vooral uit naar mijn scriptiebegeleidster, Mgr. Lucie Sedláčková, Ph.D. voor haar begeleiding.

Een speciaal woord van dank wil ik ook richten aan Drs. Albert Gielen die veel tijd aan mijn scriptie heeft besteed en de hele tekst heeft nagekeken.

Verder wil ik graag degenen bedanken die mij indirect hebben geholpen om mijn master thesis te kunnen afronden, namelijk het team fysiotherapeuten in Het Centrum van Fysiotherapie in Het Reuma Instituut te Praag voor alle behandelingen die ze mij met veel aandacht en geduld hebben gegeven.

Niet in de laatste plaats wil ik mijn familie, Honza en mijn zielsverwante Anna P. bedanken, die me de hele tijd hebben gemotiveerd en aangemoedigd.

Abstract in het Nederlands:

Sleutelwoorden: literaire analyse, imagologie, Tsjechische migrantenschrijvers, Nederlandse literatuur, Jana Beranová, Jan Stavinoha

Deze masterscriptie beschrijft het beeld van Tsjechische personages en het beeld van Tsjecho-Slowakije in de Nederlandstalige werken van Tsjechische migranten, namelijk van Jana Beranová en Jan Stavinoha. De hoofdonderzoeksvragen luiden als volgt:

1. Welke kenmerken en motieven die typerend zijn voor de migrantenliteratuur vinden we in het corpus?
2. Wat is het beeld van de Tsjechische personages in het corpus?
3. Wat is het beeld van het vaderland en het gastland? Wordt Tsjechië in oppositie gepresenteerd tegenover Nederland?

In het theoretisch deel wordt aandacht geschonken aan de Nederlandse migrantenliteratuur, verder wordt de beknopte geschiedenis van Tsjecho-Slowakije vanaf 1945 tot op de dag van vandaag gegeven. De onderzoeksmethode gaat uit van de imagologie en de structuralistische literatuuranalyse. In het analytisch deel worden de romans *Nu delen we een geheim* (1992) van Jana Beranová en *In goede handen* (1984) van Jan Stavinoha bestudeerd.

Uit het onderzoek blijkt dat de geanalyseerde romans niet alle kenmerken van de migrantenliteratuur vertonen. Ze beschrijven de onderdrukking in het vaderland, het leven tussen twee culturen en de taalbarrière. Het geïdealiseerde beeld van het gastland, de aliënering en de marginalisatie in het gastland worden in het corpus niet vertegenwoordigd.

Tsjechische personages worden tot politieke vluchtelingen gereduceerd die drie fases doorlopen die voor vluchtelingen typerend zijn. Ze verbreken de banden met het ouderlijke huis, zodat hun isolatie het gevoel van eenzaamheid bevordert. In de laatste fase wordt het gastland het nieuwe thuisland.

Tsjecho-Slowakije contrasteert als communistisch land sterk met het democratische Nederland. Het vaderland wordt gesymboliseerd door historische bezienswaardigheden en Tsjechische tradities. Ook wordt in beide romans veel aandacht geschonken aan eetgewoonten.

Abstract in English:

Keywords: literary analysis, imagology, Czech migrant writers, Dutch literature, Jana Beranová, Jan Stavinoha

The diploma thesis aims to explore the portrayal of Czech characters and the Czechoslovakia in Dutch-language works written by authors of Czech origin, namely in selected novels by Jana Beranová and Jan Stavinoha. The principal research questions are:

1. What motifs typical of migrant literature might be identified in the analysed novels?
2. How are the Czech characters portrayed?
3. How is the Czechoslovakia portrayed? Is the portrayal of the country of origin contrasted with that of the country of arrival, i.e. the Netherlands?

The theoretical framework of the diploma thesis focuses on Dutch migrant literature and socio-political environment in Czechoslovakia from 1945 until present. The method used in the thesis is based on imagology and structural analysis. The practical part provides an analysis of the novels *Nu delen we een geheim* (1992) by Jana Beranová and *In goede handen* (1984) by Jan Stavinoha.

As the analysis illustrates, the two novels include features of migrant literature as described in critical sources, such as the depiction of oppression in one's homeland, the life between two cultures and the difficulty of overcoming the language barrier. Other features of migrant literature, such as an idealized portrayal of Western Europe, the hostility of the new country, and the marginalization of the Czech refugees, are not found in the analysed works.

The Czech characters are reduced to mere political refugees and they go through phases that are typical of emigration – the ties with the country of origin are broken which results in the feeling of isolation and abandonment. In the last phase, however, the Netherlands ultimately becomes the new homeland for the refugees.

Czechoslovakia as a communist country is in sharp contrast with the democratic Netherlands. The country of origin is symbolised mainly by historical monuments, and also by Czech traditions and eating habits to which much focus is given in both analysed novels.

Abstrakt v češtině:

Klíčová slova: literární analýza, imagologie, autoři českého původu, nizozemská literatura, Jana Beranová, Jan Stavinoha

Tato diplomová práce se zabývá obrazem českých postav a Československa v nizozemskojazyčných dílech autorů českého původu ve vybraných románech Jany Beranové a Jana Stavinohy. Základní výzkumné otázky znějí:

1. Jaké motivy typické pro literaturu migrantů můžeme najít v analyzovaných románech?
2. Jaký je obraz českých postav?
3. Jaký je obraz Československa? Kontrastuje obraz vlasti s obrazem Nizozemska jakožto cílové země migrantů?

V teoretické části je pozornost věnována nizozemské literatuře migrantů, dále je nastíněna socio-politická situace Československa od roku 1945 po současnost. Metoda zkoumání vychází z imagologie, ale taktéž využívá nástroje strukturalistické analýzy. V praktické části jsou analyzovány romány *Nu delen we een geheim* (1992) Jany Beranové a *In goede handen* (1984) Jana Stavinohy.

Z výzkumu vyplývá, že analyzované romány vykazují jen některé znaky typické pro literaturu migrantů, jež jim připisuje odborná literatura. Popisují utlačování v zemi původu, život mezi dvěma kulturami a překonávání jazykové bariéry. Nepopisují však zidealizovaný obraz západní Evropy, nepřátelství v cílové zemi, ani marginalizaci českých uprchlíků.

České postavy jsou zredukovány do postav politických uprchlíků, již prochází fázemi typickými pro emigraci. Dochází ke zpřetrhání vazeb s vlastí, což má za následek úpadek do izolace a silný pocit opuštěnosti. V poslední fázi se však Nizozemsko stává pro uprchlíky novým domovem.

Československo jako komunistická země ostře kontrastuje s demokratickým Nizozemskem. Vlast symbolizují především historické památky, ale také české tradice a stravovací zvyklosti, jimž je v obou románech věnována mimořádná pozornost.

Inhoudsopgave

1. INLEIDING.....	10
1.1 Boeken, films en flauwe grappen over communisme en socialisme	10
1.2 De titelverklaring en het corpus	12
1.3 Methode en vraagstelling	13
1.4 Emigratie en het leven in ballingschap	16
1.5 Geschiedenis van Tsjecho-Slowakije vanaf 1945-heden	16
1.6 De indeling	19
2. THEORETISCH DEEL	20
2.1 Nederlandse literatuur en migrantenliteratuur	20
2.2 Imagologie en beeldvorming: definities en kernbegrippen.....	23
2.2.1 Beeld en stereotiepe beeldvorming	23
2.2.2 Cliché en prejudice	26
2.3 Beknopte geschiedenis van Tsjecho-Slowakije vanaf 1945-heden	27
2.3.1 Socio-politieke situatie vanaf 1945-1948.....	27
2.3.2 Socio-politieke situatie vanaf 1948-1968.....	30
2.3.3 Socio-politieke situatie vanaf 1968-1989.....	33
2.3.4 Socio-politieke situatie vanaf 1989 tot heden	36
2.4 Emigratie	37
2.4.1 Grensbewaking van Tsjecho-Slowakije	38
2.4.2 Nederland als gastland.....	39
3. ANALYTISCH DEEL	41
3.1 Jana Beranová: <i>Nu delen we een geheim</i> (1992).....	41
3.1.1 Beknopt inhoud	41
3.1.2 Kenmerken van de migrantenliteratuur	41
3.1.3 Drie fases van het leven in ballingschap	43
3.2 Ruimte	44

3.3 Personages.....	47
3.3.1 Tsjechische personages	47
3.4 Jan Stavinoha: <i>In goede handen</i> (1984).....	48
3.4.1 Beknopte inhoud.....	48
3.4.2 Dries fases van het leven in ballingschap.....	48
3.4.3 Kenmerken van de migrantenliteratuur	50
3.5 Ruimte	54
3.5.1 Het beeld van Tsjecho-Slowakije.....	54
3.6 Personages.....	58
3.6.1 Tsjechische personages	58
4. SAMENVATTING EN VERGELIJKING.....	60
4.1 Kenmerken van de migrantenliteratuur.....	60
4.1.1 Drie fases in het leven in ballingschap	61
4.2 Het beeld van Tsjecho-Slowakije	61
4.3 Tsjechische personages	62
5. CONCLUSIE.....	63
5.1 Welke kenmerken en motieven die typerend zijn voor de migrantenliteratuur vinden we in het corpus?	63
5.1.1 Kunnen we in het corpus drie fases onderscheiden die de vluchteling in ballingschap in de meeste gevallen doorloopt?	63
5.2 Wat is het beeld van de Tsjechische personages in het corpus?	64
5.3 Wat is het beeld van het vaderland en het gastland? Wordt Tsjechië in oppositie gepresenteerd tegenover Nederland?	64
6. BIBLIOGRAFIE.....	65
6.1 Primaire bronnen.....	65
6.2 Secundaire bronnen.....	65
6.3 Internetbronnen	68

1. INLEIDING

1.1 Boeken, films en flauwe grappen over communisme en socialisme

Het communisme en het socialisme blijft de afgelopen 25 jaar een populair onderwerp, niet alleen in de volksmond, maar ook in de cinematografie en de literatuur. Vanaf de jaren negentig bloeit in de Tsjechische literatuur het autobiografisch schrijven, wat hand in hand gaat met de verzoening met het recente verleden. Als een voorbeeld kan gelden de autobiografische roman *Báječná léta pod psa* (1992) van Michal Viewegh die in het Nederlands verscheen als *Te gekke jaren* (1995). Viewegh, een van de meest gelezen auteurs van Tsjechië, beschrijft in zijn roman de lotgevallen van een doorsnee Tsjechisch gezin vanaf het begin van de jaren zestig tot de hervormingspolitiek van Gorbatsjov in de jaren tachtig. Ook de Tsjechische cinematografie situeert vaak verhalen in de communistische jaren. Onder andere noem ik de tragikomische film *Kolja* (*Kolya*) geregisseerd door Jan Svěrák die in 1997 De Academy Award voor Beste niet-Engelstalige film won. Centraal staan een mislukte cellist van middelbare leeftijd en het Russische jongetje Kolya. Het verhaal speelt zich in 1988 in Tsjecho-Slowakije af, wanneer de Sovjet-Unie langzaam begint uiteen te vallen en eindigt met de Fluwelen Revolutie in 1989.

Op 17 november 2014 kwam een einde aan de twintigjarige Sovjetoverheersing in Tsjecho-Slowakije. In de tijd rond de herdenking heb ik op Facebook en andere sociale media allerlei grappen, spreuken en stripverhalen betreffende de periode 1948-1989 gezien die door honderden mensen geshared waren. Om de tijdgeest van deze periode te illustreren, vermeld ik ‘Acht paradoxen’ die volgens de meesten de essentie zijn van het toenmalige tijdperk:

1. Každý je zaměstnán.
2. Přestože je každý zaměstnán, nikdo nepracuje.
3. Přestože nikdo nepracuje, plní se plán na 103,4 %.
4. Přestože se plán plní na 103,4 %, nikde není nic k dostání.
5. Přestože nikde není nic k dostání, každý má všechno.
6. Přestože každý má všechno, všichni kradou.
7. Přestože všichni kradou, nikde a nikomu nic nechybí.
8. Přestože nikde a nikomu nic nechybí, všichni furt něco shání.¹

¹ <http://necyklopedie.wikia.com/wiki/Vzpom%C3%ADnky_na_socialismus>, (26-05-2014).

1. Iedereen heeft een baan.
2. Hoewel iedereen een baan heeft, werkt niemand.
3. Hoewel niemand werkt, wordt aan het plan voor 103.4% voldaan.
4. Hoewel aan het plan voor 103.4% voldaan wordt, is er in de winkels niks beschikbaar.
5. Hoewel er in de winkels niks beschikbaar is, heeft iedereen alles wat hij nodig heeft.
6. Hoewel iedereen alles heeft wat hij nodig heeft, steelt iedereen als de raven.
7. Hoewel iedereen als de raven steelt, wordt er niets gemist.
8. Hoewel er niets gemist wordt, maakt iedereen jacht op goederen.

Het zou waarschijnlijk onmogelijk zijn om te achterhalen of deze paradoxen werkelijk uit de communistische tijd dateren. Ik wil nu **de positie van humor en objecten van humor** kort bespreken. Kabát (2011: 432-436) stelt dat de zogenaamde galgenhumor in de toenmalige tijd een belangrijke rol in de volksmond speelde, omdat deze grappen ontstonden uit de behoefte om met de pijnlijke werkelijkheid om te kunnen gaan. Humor was een uitlaatklep voor de sociaal-maatschappelijke crisis. Kabát noemt een aantal redenen waarom het communistische regime geen begrip voor humor had:

1. Humor relativeert de ernst van de situatie, wat door de ideologie verboden was.
2. Humor neemt de objecten op de korrel. De mate van de kritiek mag uitsluitend het regime bepalen.
3. Humor is vaak tegen de ander gericht en het communisme mocht nooit het object worden van humor.
4. Humor die dubbelzinnig is, is moeilijk te controleren.
5. Humor vermindert angst en terreur, dat wil zeggen de machtsmiddelen van het regime.

Kabát concludeert dat de Tsjechische held in de grappen een licht tragisch rol speelt. In de loop van de jaren vijftig wordt weinig humor geproduceerd, terwijl in de jaren zestig en vooral tijdens de Praagse Lente het vertellen van moppen betreffende communistische politici en de geheime dienst een grote populariteit genieten. Na de Russische occupatie in 1968 is het parodiëren van nationale karaktereigenschappen typerend. Soortgelijke grappen zijn zeer vaak te vinden in de cinematografie en de literatuur die in de communistische tijd gesitueerd zijn, niet alleen in het voorbeeld dat ik in het voorafgaande hoofdstuk noemde.

1.2 De titelverklaring en het corpus

In deze scriptie ga ik twee Nederlandse auteurs van Tsjechische afkomst onderzoeken, namelijk Jana Beranová en Jan Stavinoha. Ik wil graag het beeld van Tsjecho-Slowakije en Tsjechische personages reconstrueren aan de hand van imagologisch onderzoek zonder te pretenderen definitieve oplossingen ervoor te vinden. Ik maak geen aanspraak op volledigheid. In eerste instantie beschouw ik literatuur als een levend organisme dat voortdurend aan veranderingen onderhevig is. Zoals Hendrix (2006) stelt dat een tekst krijgt pas in het hoofd van de lezer een bepaalde betekenis. Een tekst heeft nooit slechts één betekenis.

Voordat ik de methodologie bespreek, wil ik de begrippen *Tsjechische migrantenschrijvers* en de *Nederlandse literatuur* uit de titel van deze masterscriptie concretiseren. Ik begin met het tweede begrip uit de titel en die verklaar ik aan de hand van de benadering van Brems (2006: 14). Hij verstaat daaronder ‘de Nederlandstalige literatuur van Nederlanders, Vlamingen, schrijvers uit voormalig Nederlands-Indië, uit Suriname en de Antillen, mannen en vrouwen, prozaschrijvers en dichters, schrijvers voor volwassenen en voor kinderen, autochtonen en allochtonen.’ Daarmee kom ik tot het begrip allochtone schrijvers die cruciaal is voor mijn corpus. Met de overkoepelende term **allochtone schrijvers** duidt Brems (ibid.: 668-669) schrijvers aan die geboren zijn in het buitenland, kinderen van migranten en politieke vluchtelingen. In verband met allochtone schrijvers wordt vaak **migrantenliteratuur** vermeld, die op het moment ontstaat dat immigranten in de taal van het gastland beginnen te schrijven in plaats van in hun moedertaal (Blioumi en Beller 2007: 365-370). Voor dit literaire fenomeen is het leven tussen twee culturen kenmerkend. Ze noemen een aantal gemeenschappelijke literaire motieven zoals armoede en onderdrukking in het land van herkomst, geïdealiseerde beelden van het Westen, marginalisatie, aliënatie en racisme in het gastland.

In *Tsjechische migrantenschrijvers* staan twee schrijvers van Tsjechische afkomst centraal, namelijk Jana Beranová en Jan Stavinoha (in alfabetische volgorde) die in alle opzichten aan de bovengenoemde definitie van allochtone schrijvers voldoen. Agterberg (2004: 294) bestempelt Beranová, Stavinoha en de Hongaarse Vera Illés als de Oost-Europese ballingauteurs en de eerste groep vluchtelingen die na de Tweede Wereldoorlog naar Nederland kwamen.

De twee bovengenoemde schrijvers vluchtten naar Nederland na de communistische machtsovernames, Beranová na de Praagse Coup in 1948, Stavinoha na de inval van de Russische troepen in 1968. Ze vestigden zich in Nederland en na een aantal jaren begonnen ze

over hun jeugd in het thuisland en hun vlucht naar Nederland in het Nederlands te schrijven. Beranová (geb. in 1935) is in Nederland bekend als dichteres, in 2009 en 2010 was ze stadsdichter van Rotterdam (De Geus: online). Daarnaast vertaalde ze Tsjechische schrijvers in het Nederlands, o.a. Milan Kundera en zijn *Het ondraaglijke lichtheid van het bestaan* (2004). Jan Stavinoha (geb. 1945) studeerde klassieke gitaar aan het conservatorium in Praag. Hij vestigde zich in Amsterdam, waar hij aan het begin van de jaren tachtig over zijn jeugd in Praag begon te schrijven (online: Jan Stavinoha).

Zoals ik al eerder heb aangestipt, ga ik in het analytisch deel werken bespreken waarin het leven in het communistische Tsjecho-Slowakije en de emigratie een essentiële plaats bekleden. Ten eerste ga ik Beranová's prozadebuut *Nu delen we een geheim* (1992) analyseren dat aangeduid wordt als 'Fragmenten'. Ten tweede kies ik uit Stavinoha's omvangrijke bibliografie voor zijn romandebuut *In goede handen* (1984). In alle twee de romans zijn de hoofdpersonages Tsjechen die na de communistische machtsovernames naar Nederland vluchtten en waarin hun leven in het vaderland en de komst naar het gastland wordt beschrijven. De beschrijving van de Tsjechische personages en van het leven in het vaderland waren de belangrijkste criteria voor de keuze van het corpus.

De laatste woorden van dit hoofdstuk wil ik graag besteden aan het belang van mijn onderzoek. Zoals Minnaard (2008) en Brems (2006) opmerken, wordt migrantenliteratuur in Nederland de laatste decennia steeds populairder. Schrijvers van buitenlandse afkomst kunnen de literatuur verrijken niet alleen dankzij exotische motieven of narratieve technieken, maar ook dankzij taalgebruik. Beranová en Stavinoha vormen samen een kleine groep van schrijvers van Tsjechische afkomst in de Nederlandse literatuur. Dit gebied is voor zover ik weet tot nu toe weinig of helemaal niet onderzocht. Met dit onderzoek wil ik een waardevolle bijdrage leveren niet alleen op het gebied van de migrantenliteratuur in Nederland, maar ook op het gebied van de Tsjechische literatuur.

1.3 Methode en vraagstelling

Om een antwoord te kunnen formuleren op de onderzoeksvragen vermeld aan het einde van dit hoofdstuk, ga ik een **imagologisch onderzoek** uitvoeren. Naast het imagologisch onderzoek hanteer ik bij de concrete analyse het klassieke literair-theoretische instrumentarium *Literair mechaniek* (2003). De structuralistische analyse bestempelen Herman en Vervaeck (2001: 17) als de meest gebruikte en verspreide verteltheorie. Ik spits mijn aandacht toe op de vertelinstantie, de personages, de ruimte en de motieven.

In mijn masterthesis ga ik twee publicaties gebruiken, ten eerste *Imagology. The cultural construction and literary representaion of national characters* (2007) van Beller en Leerssen en ten tweede *Effectief beeldvormen: Theorie, analyse en praktijk van beeldvormingsprocessen* (1999) van Anneke Smelik (red.). De Vlaming Hugo Dyserinck ontwikkelde in de jaren zestig imagologie als een specifieke tak van de vergelijkende literatuurwetenschap dat nationale beelden bestudeert gebaseerd op de Franse comparatistische school (Beller 2007: 7). Ook al lijkt **beeld of image** duidelijk genoeg, toch verdient dit begrip een nadere toelichting. De definitie luidt als volgt:

[...] the mental silhouette of the other, who appears to be determined by the characteristics of family, group, tribe, people or race. Such an *image* rules our opinion of others and controls our behaviour towards them. Cultural discontinuities and differences (resulting from languages, mentalities, everyday habits, and religions) trigger positive or negative judgements and images.

Hij stelt verder dat het object van imagologisch onderzoek vooral ‘the Other (*hetero-images*)’ en ‘*self-images*’ of ‘*auto-images*’) is, met andere woorden het beeld van de ander en het zelfbeeld die in oppositie tegenover elkaar staan (ibid.: xiii-xiv).

Op deze plaats kunnen we ons afvragen, op welke manier zulke beelden in ons hoofd ontstaan. Smelik (1999: 5-6) beschouwt beeldvorming als een **mentaal proces** waarbij iets ontstaat en dat moeilijk analyseerbaar is. Daarom moet bij de analyse van beelden de focus gelegd worden op de materiële bronnen (literaire teksten) die tot beeldvorming leiden. Beeldvorming ziet Smelik letterlijk als vormgeving. In dit verband vermeld ze stereotiepe beeldvorming, stereotypering definieert Smelik (ibid.: 24-25) als een

vaste vorm gieten van een mentaal beeld. Het stereotype is bovendien tot stand gekomen door generalisering. Een stereotype geeft dus vorm aan een idee of beeld. Die vorm is totaal onveranderlijk. Daarmee wordt het mentale beeld al snel een onwrikbaar denkbeeld.

Stereotypering resulteert in een proces van **verstarde beeldvorming** die zowel positief als negatief getint kan zijn. Daarbij ontstaan **hiërarchische tegenstellingen** die betrekking hebben tot ideologisch beladen onderwerpen zoals sekse en etniciteit (ibid.: 38-40).

Beller (2007: 404-405) merkt op dat psycho-sociologische definities van cliché, prejudice en stereotype, vaak door elkaar gebruikt worden. Het onderscheid dat Beller aanbrengt, ga ik nu kort bespreken. Geen van drie heb een basis in een empirische ervaring. Clichés zoals een bewering dat Nederlanders zuinig zijn, kunnen we terugvinden in de vorm van verbale patronen in literaire teksten, maar in de praktijk zijn ze meer verspreid in de volksmond en het alledaagse taalgebruik. De beelden van het nationale karakter, die in socio- psychologische opzicht complexer zijn, worden als stereotype aangeduid. Onder **prejudice** verstaat Beller ‘a moral judgement or attitude [...] preconceived and unsupported opinion and attitude that influences our perception, description and judgement of others’.

Nadat ik de kernbegrippen noodzakelijk voor het analytisch deel heb aangestipt, presenteer ik de onderzoeksvragen die als volgt luiden:

1. Welke kenmerken en motieven die typerend zijn voor de migrantenliteratuur vinden we in het corpus?
2. Wat is het beeld van de Tsjechische personages in het corpus?
3. Wat is het beeld van het vaderland en het gastland? Wordt Tsjechië in oppositie gepresenteerd tegenover Nederland?

Dit hoofdstuk wil ik graag afsluiten met een opmerking over de populariteit van imagologisch onderzoek niet alleen in Frankrijk en het Duitse taalgebied (Beller 2007: 9), maar ook in de extramurale neerlandistiek. Een bescheiden bijdrage aan het zelfbeeld in de Nederlandse letterkunde heeft bijvoorbeeld in 2004 de bundel *Praagse Perspectieven 2* geleverd. De bundel bevat teksten van lezingen gehouden tijdens het Praagse colloquium. Als een ander voorbeeld van het zelfbeeld op het Nederlandstalige gebied kan de dissertatie van Jelica Novaković-Lopušina gelden, met als titel *Serviërs en Zuidoost-Europa in de Nederlandstalige bronnen tot 1918* (1999), waarin ze het beeld van Serviërs reconstrueert aan de hand van een groot aantal historische documenten o.a. reisverslagen, dagboeken en encyclopedieën (Ons Erfdeel 2000: 301).

1.4 Emigratie en het leven in ballingschap

Emigratie was in Tsjechië een politiek misdrijf nadat in oktober 1948 de wet 231/1948 Sb.² in werking getreden was. Politieke emigratie kende een aantal emigratiegolven die gepaard gingen met de belangrijkste politieke gebeurtenissen in het vaderland, namelijk de periode voor en na het begin van de Tweede Wereldoorlog 1938-1939, na het einde van de Tweede Wereldoorlog 1945, na de Praagse Coup in 1948, de periode na de inval van de Warschaupact-troepen 1968-1969 en in 1977 vanwege Charta 77. Emigratie was natuurlijk een enorme ingreep in het leven van emigranten. Ze kregen last van heimwee, soms werden ze geconfronteerd met culturele verschillen, soms met onvoldoende taalkennis. In veel gevallen leidde isolatie in AZC's tot psychische problemen.

Om de kenmerken in het corpus te analyseren, maak ik gebruik van hoofdstuk 'Oktober 1994. Kader Abdolah ontvangt voor zijn verhalenbundel *De Adelaars het Gouden Ezelsoor. Heimwee naar een land dat niet meer bestaat.*' van Agterberg (2004). In het artikel bespreekt hij de zogenaamde ballingauteurs of vluchtelingauteurs, de auteurs van niet-Nederlandse afkomst. De kenmerken van de migrantenliteratuur die Agterberg (ibid.: 291) geeft, vormen een belangrijke basis voor de analyse van het corpus. In navolging van Hollands (2010: 110-112) werk ik met de drie fases die de vluchteling in ballingschap in de meeste gevallen doorloopt. In de eerste fase breekt de vluchteling zijn **band met het ouderlijke huis**, omdat hij de vlucht ziet als een opluchting. In de tweede fase wordt de opluchting gevolgd door **het gevoel van leegte**, de desoriëntatie, het gebrek aan houvast en het teruggeworpen zijn op jezelf. In de laatste fase hervindt de vluchteling zijn **zelfvertrouwen** en de leegte wordt weer ruimte.

1.5 Geschiedenis van Tsjecho-Slowakije vanaf 1945-heden

In dit hoofdstuk wil ik graag een beknopt beeld geven van de socio-politieke situatie van Tsjecho-Slowakije om de betekenis van de in het analytische deel besproken romans te begrijpen. Ik hanteer een inleiding in vierperiodes, ten eerste 1945-1948, ten tweede ten eerste 1945-1948, ten tweede 1948-1968, ten derde 1968-1989, tot slot beschrijf ik in hoofdlijnen de ontwikkeling vanaf de Fluwelen revolutie tot op de dag van vandaag. Het beknopte overzicht van de geschiedenis is gebaseerd op recente Tsjechische geschiedenispublicaties. In de eerste drie periodes maak ik gebruik van vier publicaties van Karel Kaplan die de Tsjecho-Slowaakse naoorlogse geschiedenis onder de loep nemen. Vervolgens maak ik gebruik van *Český a slovenský komunismus (1921-2011)* geschreven door Jan Kalous en Jiří Kocián (2012). Deze

² <http://www.totalita.cz/txt/txt_zakon_1948-231.pdf>

publicatie van het *Instituut voor de studie van totalitaire regimes* geeft inzicht in het contemporaine onderzoek naar bepaalde aspecten van het communisme zowel in Tsjechië als in Slowakije, De communistische partij van Tsjecho-Slowakije en de relatie tussen dit regime en de maatschappij. Voor de beschrijving van de socio-politieke situatie vanaf 1968 maak ik gebruik van hoofdstukken uit *Dvě století střední Evropy* (2005) van Jan Křen die de geschiedenis van de Midden-Europa vanaf de jaren zestig tot op de dag van vandaag de revue laten passeren.

Kaplan (1991a: 5-8) is van mening dat de wortels van het communisme al voor het einde van de Tweede Wereldoorlog te vinden zijn. Na het einde van de oorlog heerste in de maatschappij een revolutionaire en anti-Duitse stemming en die bleef toenemen. De president van Tsjecho-Slowakije Edvard Beneš sloot in december 1943 met de Sovjet-Unie het Verdrag van vriendschap, wederzijdse hulp en naoorlogse samenwerking. Zijn bedoeling was het om een bemiddelende rol te spelen tussen de Sovjet-Unie en de West-Europa. De daaropvolgende jaren maakten duidelijk dat Europa figuurlijk en letterlijk verdeeld werd door **het IJzeren Gordijn**, een lijn tussen het communistische Oostblok onder invloed van de Sovjet-Unie en het kapitalistische Westblok. Voor de inwoners van het Warschaupact was het onmogelijk om naar het Westen te vluchten. Wat de grensbewaking betreft, stelt Pejčoch (2008: 5) dat de Tsjecho-Slowaakse grenzen met de Bondsrepubliek Duitsland, de Duitse Democratische Republiek en Oostenrijk beveiligd waren door middel van een complex beveiligingssysteem o.a. kilometerslange prikkeldraadhekken, gewapende grensbewakers, hondenbrigades en antipersonenmijnen. Toch konden grote aantallen naar het Westen vluchten, in veel gevallen met behulp van mensen uit het Westen.

In 1947 weigerde de Sovjet-Unie het Marshallplan om politiek-ideologische redenen, waardoor een diepe kloof ontstond tussen de Westblok- en Oostbloklanden. In mei 1946 won de Communistische Partij van Tsjecho-Slowakije (verder KSČ) de eerste algemene verkiezingen, wat een goede basis vormde voor **de Praagse Coup in februari 1948**, waardoor Tsjecho-Slowakije in handen van de Sovjet-Unie viel. Beneš benoemde in 1948 een nieuwe communistische regering en niet lang daarna werd hij opgevolgd door Klement Gottwald die de eerste communistische president werd Kaplan (1991a). Volgens Kaplan (1991b: 5-17) is voor de periode 1948-1953 typerend het grote aantal **illegale arrestaties, wraakacties en massale processen**, waarvan Tsjechische politica Milada Horáková het bekendste slachtoffer van het regime was. Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig vonden in het land een paar economische hervormingen, het socio-politieke systeem was gestabiliseerd en de meerderheid van de mensen die betrokken waren bij de massale politieke processen werden gerehabiliteerd.

In de periode 1964-1968 was de tijd van economische en maatschappelijke hervormingen die later hand in hand gingen met de daaropvolgende liberalisatie. De maatschappij stond open voor de westerse invloeden en kritisch tegenover de communistische machtsmonopolie. De hervormingsgezinde communist van Slowaakse afkomst Alexander Dubček werd aan het begin van 1968 secretaris-generaal van de KSČ, waarmee de zogenoemde **Praagse Lente** begon. De partij kwam in april 1968 met het zogenaamde **Actieprogramma**, dat liberalisering en democratisering van de maatschappij op allerlei gebieden inhield. De Sovjet-Unie zag het programma als een bedreiging van haar eigen dominantie. De Sovjets dachten dat in Tsjecho-Slowakije een contrarevolutie zou plaatsvinden, dus in de nacht van 20 op 21 augustus 1968 trokken troepen van **het Warschaupact** (Polen, Hongarije, Bulgarije, de Sovjet-Unie en DDR) het land binnen, waarmee een einde aan de Praagse Lente kwam Kaplan (1993: 50-81).

Alle pogingen tot democratisering en liberalisatie uit de tijd van de Praagse Lente werden onderdrukt en in Tsjecho-Slowakije begon **de periode van de normalisatie**. Als de grootste persoonlijkheid van de strijd tegen de dominantie van de Sovjet-Unie beschouwen we de student geschiedenis aan de Karelsuniversiteit Jan Palach. Hij stak zichzelf in brand op 16 januari 1969 om het eigen volk te waarschuwen tegen de Russische bezetting en de gevolgen van de normalisatie. Het socialisme met een menselijk gezicht gerepresenteerd door Dubček maakte plaats voor **het reële socialisme**. Gustav Husák werd in 1975 president van de Tsjecho-Slowaakse Socialistische Republiek. In 1977 is **Charta 77** gesticht, een burgerinitiatief voor een dialoog tussen de communistische regering en het onderdrukte volk. In de jaren tachtig wordt in de republiek regelmatig geprotesteerd tegen het regime. **De Fluwelen Revolutie** begon op 17 november op de Internationale Studentendag, toen in Albertov een legale studentendemonstratie plaatsvond, die de dood van de student geneeskunde Jan Opletal herdacht. Hij was neergeschoten door de Nazi's in 1939. Na afloop liepen tienduizenden studenten van Albertov naar het Wenceslausplein in het centrum van Praag, waar de politie actie ondernam tegen de demonstranten. Het bloedbad resulteerde in demonstraties enstakingen in het hele land, waarvan waarschijnlijk de bekendste de demonstratie met het gerinkel van honderdduizenden sleutelbossen is. Op 29 november 1989 werd Václav Havel tot president van de Tsjecho-Slowaakse Republiek gekozen (Marek 1991: 111-118).

Dit hoofdstuk wil ik graag afsluiten met de belangrijkste historische mijlpalen in de democratische Tsjechische geschiedenis. Onoverbrugbare mentale verschillen gebaseerd op diverse religieuze gronden en historische ervaringen en Tsjecho-Slowaakse etnische spanningen worden tot de belangrijkste oorzaak van **het uiteenvallen van de Tsjechische en Slowaakse Federale Republiek** verklaard. Op 1 januari 1993 ontstonden twee onafhankelijke

nationale staten – de Tsjechische en de Slowaakse Republiek die als leden van het internationale statensysteem snel aanvaard werden. In 1998 werd Havel als president herkozen voor een tweede termijn en één jaar later trad Tsjechië toe tot **de NAVO**. Per 1 mei 2004 werd Tsjechië lid van **de Europese Unie** (Křen 2005: 991-2005). Het lidmaatschap in het **Schengengebied** per december 2007 is volgens mij een belangrijk symbolisch gebaar na de lange jaren achter het IJzeren gordijn (Europa zonder grenzen: Het Schengengebied: 15). In maart 2013 trad Klaus na twee termijnen als president af en hij werd opgevolgd door sociaaldemocratisch politicus Miloš Zeman. Vanaf het midden van de jaren tien wordt **het immigratieprobleem in Europa** omtrent honderdduizenden immigranten uit Afrika, Azië en Balkan een brandende kwestie, waardoor in heel Europa anti-islamitische tendensen stijgen.

1.6 De indeling

Tot slot wil ik enkele woorden besteden aan de indeling van deze scriptie. Mijn masterscriptie bestaat uit zes delen. *Hoofdstuk 1* is een inleiding waarin ik de doelstelling, de methodologie en het corpus presenteer. Ik *Hoofdstuk 2* neem ik de kenmerken die typerend zijn voor de migrantenliteratuur onder de loep en bespreek ik het imagologisch onderzoek met de daarmee samenhangende kernbegrippen. Vervolgens geef ik een beknopte geschiedenis van Tsjecho-Slowakije vanaf 1945 tot op de dag van vandaag met de nadruk op de socio-politieke situatie. In *Hoofdstuk 3* analyseer ik de romans *Nu delen we een geheim* (1993) van Jana Beranová en *In goede handen* (1984) van Jan Stavinoha aan de hand van de imagologie en de structuralistische literatuuranalyse. *Hoofdstuk 5* sluit deze scriptie af, ik presenteer de antwoorden op de onderzoeksvragen en ik maak een korte vergelijking van beide romans. In *Hoofdstuk 6* vermeld ik in alfabetische volgorde de primaire en secundaire bronnen waar ik in deze scriptie gebruik van maak.

2. THEORETISCH DEEL

2.1 Nederlandse literatuur en migrantenliteratuur

Voordat ik de methodologie bespreek, wil ik een tweetal begrippen presenteren die voor de situering van de geanalyseerde romans essentieel zijn. Onder ‘de Nederlandse literatuur’ verstaat Brems (2006: 14) ‘de Nederlandstalige literatuur van Nederlanders, Vlamingen, schrijvers uit voormalig Nederlands-Indië, uit Suriname en de Nederlandse Antillen, mannen en vrouwen, prozaschrijvers en dichters, schrijvers voor volwassenen en voor kinderen, autochtonen en allochtonen’. Verder maakt Brems (ibid.: 668-669) gebruik van het begrip ‘multiculturele literatuur’ om een aantal schrijvers met een culturele achtergrond binnen de Nederlandse literatuur aan te duiden. De overkoepelende term **allochtone schrijvers** wordt gebruikt voor schrijvers geboren in het buitenland of kinderen van migranten. Brems stelt vast dat de samenstelling van de groep allochtone schrijvers (inclusief schrijvers uit voormalige Nederlandse koloniën) drastisch veranderd is door de groep van schrijvers van Marokkaanse of Turkse afkomst én politieke vluchtelingen. De eerste groep laat ik in deze scriptie buiten beschouwing en ik ga nu op de tweede groep in. Voor politieke vluchtelingen is het volgens Brems typerend dat ze in de meeste gevallen in Nederland zijn terechtgekomen als (hoog)opgeleide volwassenen. Omdat er geen historische band bestaat tussen het moederland en het gastland, gaan ze met de Nederlandse cultuur op een andere manier om. Nederland wordt in hun werken vaak gezien als een voorbeeldland van vrijheid en democratie. Politieke vluchtelingen als Jana Beranová en Jan Stavinoha voldoen in alle opzichten aan de definitie van allochtone schrijvers.

In het hoofdstuk ‘Migration literature’ stellen Blioumi en Beller (2007: 365-370) dat literaire praktijken die onder dit begrip verstaan worden, in de afgelopen twee decennia een onderwerp waren van politieke en ideologische interesses. Migrantenvliteratuur bestaat op het moment dat immigranten in de taal van het gastland beginnen te schrijven in plaats van in hun moedertaal. In de werken van migrantenschrijvers staat vooral het leven tussen twee culturen centraal. Het fenomeen migrantenvliteratuur kan de literatuur dankzij narratieve technieken verrijken, daarnaast kan het ook op linguïstisch gebied grote invloed uitoefenen. Op het moment dat de literatuur de politieke, linguïstische, culturele, religieuze of sociale grenzen oversteekt, ontstaan in de maatschappij beelden, vooroordelen en stereotypen over de Ander. Wat de gemeenschappelijke literaire motieven betreft, noemen Blioumi en Beller armoede en onderdrukking in het land van herkomst, geïdealiseerde beelden van het Westen, marginalisatie, aliënerie en racisme in het gastland.

Liesbeth Minnaard gaat in haar studie *New Germans, New Dutch* (2008: 13) uit van ‘the statement that ‘migrants’ have more and more become part of German and Dutch societies’. Haar uitgangspunt is de stelling dat:

[...] people of migrant background, in their capacity as ‘new Germans’ and ‘new Dutch’, engender new meanings for the contested concepts of Germanness and Dutchness, and of German and Dutch national identity. In the changing German and Dutch ethnoscape traditional and monolithic definitions of national Self and Other no longer hold.

Volgens Minnaard is het vanzelfsprekend dat nationale identiteiten nooit statisch of homogeen zijn, maar invloed ondervinden van transnationale migratie en andere vormen van globalisatie. Als gevolg van de onvermijdelijke transformatie van de Duitse en de Nederlandse maatschappij moeten we een nieuw licht laten schijnen op de staatsgrenzen (national boundaries) in het kader van meerdere maatschappelijke domeinen, bijvoorbeeld in het kader van de literatuur. Minnaard (ibid.: 13-14) onderzoekt ‘the significance of the *literary* imagination in the age of globalisation’. Met andere woorden analyseert ze de verandering van de Duitse en de Nederlandse literaire werelden aan de hand van vier migrantenschrijvers, namelijk twee Duitsers van Turkse afkomst (Emine Sevgi Özdamar en Feridun Zaimoglu) en twee Nederlanders van Marokkaanse afkomst (Abdelkader Benali en Hafid Bouazza). In het analytisch deel ga ik niet de impact van de Tsjechische migrantenschrijvers op de Nederlandse literaire wereld bestuderen, dat is qua de omvang van deze master thesis niet mogelijk. Ik ga het beeld van Tsjecho-Slowakije en Nederland analyseren dat in de romans gegeven wordt.

Minnaard (ibid: 15) stelt dat ‘national identity’ in de afgelopen twee decennia een omstreden begrip was. In westerse intellectuele kringen is het begrip ook bekend onder een aantal overkoepelende namen zoals ‘*Volksgeist* or *volksaard*, national character, national spirit, national consciousness or national Self (-understanding)’. Onder ‘national identity’ verstaat Minnaard de identificatie van een individu met de concrete natiestaat. Benedict Anderson definieert in zijn studie *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of nationalism* (1986) naties als imagined communities, omdat een individu zich verbonden voelt met andere individuen van dezelfde natie, hoewel hij of zij de anderen niet kent.

In de symbolische productie van de nationale identiteit is het belangrijk om de grenzen (inner- and outer-boundaries) vast te stellen en het verschil tussen wij (zelf) en zij (de Ander) te schetsen. Minnaard (2006: 16) merkt op dat de Ander in het huidige Europa iemand

belichaamt die buiten de grenzen staat, zoals etnische of religieuze minderheden, migranten en illegalen. Juist in tijden van een economische en maatschappelijke crisis wordt de nationale identiteit vaak een object van zowel wetenschappelijke als populistische discussies. Een migrant staat symbool voor de wereld die aan het veranderen is.

Daarmee ben ik bij het onderwerp gastarbeid in Nederland gekomen (zie hoofdstuk *Nederland als gastland*). Minnaard (ibid.: 19-25) bespreekt als de georganiseerde gastarbeid in hoofdstuk 'A Shared Moment of National Transformation: German and Dutch Histories of Labour Migration'. De Bondsrepubliek Duitsland sloot als het eerste Europese land een wederzijds verdrag met Italië. Het verdrag vormde de basis voor het zogenoemde Wirtschaftswunder, het economische wonder, waarmee het economische herstel van de West-Duitse economie aangeduid wordt. Na de bouw van de Berlijnse muur sloot Duitsland een verdrag met de Republiek Turkije. Omdat in Nederland een tekort aan arbeidskrachten was, volgde Nederland het Duitse voorbeeld. Gastarbeiders uit Spanje, Griekenland, Turkije en Marokko waren zeer welkom. Minnaard (ibid.: 26) concludeert dat

it is 'typically Dutch' to feel and behave in a morally superior way in respect to questions of nation and nationalism. 'The Dutch' look down on people or national entities that give proof of or even celebrate national pride, speak about national identity in a patriotic mode or foster nationalist sentiments. [...] the disturbing lack of interest in the Dutch national history is causally connected to this 'typically Dutch' attitude of moral superiority.

Agterberg (2004: 294-295) noemt de schrijvers afkomstig uit Tsjecho-Slowakije, Hongarije, Roemenië, Polen, Litouwen en Rusland als de Oost-Europese ballingauteurs. Deze auteurs kwamen naar Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Hij noemt drie Oost-Europese schrijvers die wat meer aandacht op zich wisten te vestigen, namelijk Jana Beranová, de Hongaarse Vera Illés en Jan Stavinoha. Voor deze schrijvers is het thema van de ballingschap typerend. Beide schrijfsters laten in hun autobiografisch getinte romans zien hoe ze na hun komst naar het gastland worstelden met het gevoel van ontheemd te zijn. De literatuur beschouwen ze als de zoektocht naar een identiteit waarvan ze niet weten of ze die moeten baseren op het gastland of op het vaderland. Tegenover deze vrouwen die levensverhalen schrijven staat volgens Agterberg Stavinoha als een auteur van vrolijke, hilarische verhalen waarin de geest van *De brave soldaat Švejk* (1923) te vinden is. Agterberg ziet parallellen tussen de personages van Stavinoha en die van Kader Abdolah. In beide gevallen zien we een ironisch

beeld van Nederlanders die de vluchtelingen proberen te helpen en een verteller die die op afstand dit alles observeert.

2.2 Imagologie en beeldvorming: definities en kernbegrippen

In dit hoofdstuk ga ik me focussen op de manier, waarop beelden van personen, naties of culturen in de literaire teksten weergegeven worden. Als we deze vraag proberen te beantwoorden, komen we bij het begrip **imagologie** en bij de daarmee samenhangende kernbegrippen. Ik wil eerst een paar woorden zeggen over twee publicaties die in mijn master thesis centraal staan. Ten eerste *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey* (2007) van Manfred Beller en Joep Leerssen die zich tot een kritische analyse van nationale stereotypen in de literatuur beperken. De publicatie bestaat uit drie delen, het eerste deel geeft in vijf artikelen een beeld van imagologie met de nadruk op essentiële begrippen. In het tweede deel wordt in hoofdlijnen het nationaal karakter van vooral Europese naties beschreven. Het laatste deel neemt een aantal begrippen (cliché, foreigner, image, migration literature prejudice en stereotype) onder de loep die in het kader van culturele representatie en nationale stereotypen essentieel zijn. Ten tweede maak ik gebruik van *Effectief beeldvormen: Theorie, analyse en praktijk van beeldvormingsprocessen* (1999) van Anneke Smelik (red.). Ze analyseert daarin de beeldvorming in reclamecampagnes en in de pers omtrent mannen en vrouwen, en allochtonen en autochtonen, ze biedt een analysemodel om beeldvorming te kunnen achterhalen en vervolgens te verbeteren. Ik zal de theoretische basis aanpassen aan het beeld van Tsjecho-Slowakije en Nederland en het beeld van de Tsjechische en Nederlandse personages die in het corpus gegeven worden.

2.2.1 Beeld en stereotiepe beeldvorming

Dit hoofdstuk begin ik met de definitie van imagologie die Beller (2007: 7) geeft: ‘Literary – and, more particularly, comparatist – imagology studies the origin and function of characteristics of other countries and peoples, as expressed textually, particularly in the way in which they are presented in works of literature, plays, poems, travel books and essays.’ Imagologie bestudeert met andere woorden nationale beelden en de manier waarop die in literaire teksten tot stand komen. Daarbij komen wij tot een belangrijke vraag, wat een **beeld** of ‘image’ is. Beller (ibid.: 4) definieert ‘image’ als:

[...] the mental silhouette of the other, who appears to be determined by the characteristics of family,

group, tribe, people or race. Such an *image* rules our opinion of others and controls our behaviour towards them. Cultural discontinuities and differences (resulting from languages, mentalities, everyday habits, and religions) trigger positive or negative judgements and images.

De gerepresenteerde nationaliteit of ‘the *spected*’ wordt geschetst in de context of de tekst of discours ‘the *spectant*’. Imagologen zijn vooral geïnteresseerd in de beelden die door middel van perspectieven kunnen variëren, namelijk ‘the Other (*hetero-images*)’ en ‘*self-images*’ of ‘*auto-images*’, met andere woorden in confrontaties tussen het eigen en het vreemde. Zowel *spected* als *spectant* worden in nationale of etnische termen weergegeven die vorm krijgen in literaire teksten en ze representeren uitsluitend literaire en discursieve conventies (ibid.: xiii-xiv).

Daarbij komen wij tot de definitie van het begrip **beeldvorming**, de manier waarop beelden gevormd worden. Het *Groot woordenboek van de Nederlandse taal* (2005: 326) definieert beeldvorming als ‘het ontstaan van een opvatting over personen, zaken, feiten [...] voorstelling’. Onder voorstelling wordt verstaan ‘dat wat voor de geest staat, syn. bewustzijnsinhoud, begrip, denkbeeld’ (ibid.: 4007). Aan de hand van deze twee definities concludeert Smelik (1999: 5-6) dat beeldvorming ten eerste een **proces** is waarbij iets ontstaat en ten tweede een **mentaal proces**. Omdat beeldvorming als een mentaal proces in de hoofden van mensen ontstaat, is het moeilijk om te analyseren. Daarom vestigt Smelik zijn aandacht op de materiële kant van beeldvorming. De focus wordt gelegd op de concrete beelden en teksten die een bepaalde beeldvorming bij de kijkers en lezers tot gevolg hebben. Smelik beperkt zich tot een zeer specifieke invalshoek, namelijk de materiële bronnen die tot beeldvorming leiden.

Om **stereotiepe beeldvorming** te definiëren, moeten we opnieuw kijken in het *Groot woordenboek van de Nederlandse taal* (2005: 3390) dat ‘stereotype’ definieert als een grafische term ‘(de) afgietsel of plastische, een plaat vormende afdruk van letterzetsel’. De tweede betekenis is de belangrijkste: ‘(het) stereotiep beeld, karakterisering, m.n. van een volk of van individuen uit een groep, op grond van generalisering van al of niet reële waarnemingen’. Smelik (1999: 24-25) stelt vast, dat in het woord stereotype, zijn oorspronkelijke betekenis uit de grafische wereld nog steeds te vinden is:

Het gaat bij stereotypering om het in een bepaalde, vaste vorm gieten van een mentaal beeld. Het stereotype is bovendien tot stand gekomen door generalisering. Een stereotype geeft dus vorm aan een idee of beeld. Die vorm is vast onveranderlijk. Daarmee wordt het mentale beeld al snel een onwrikbaar denkbeeld.

Beller (2007: 429) definieert stereotype volgens de benadering van Aronson (2005: 434) in *Sozialpsychologie des Vorurteils* als ‘a generalization about a group of people in which incidental characteristics are assigned to virtually all members of group, regardless of actual variation among the members. Once formed, stereotypes are resistant to change on the basis of new information’. Wat de rol van stereotypen in literaire analyse betreft, concludeert Beller (ibid.: 432-433):

[I]literary imagology deals with attitudes and judgements between nations as fixed in texts. Comparative study offers the impression of a rhetorical game with an invariant array of binary opposed character traits; some ten to fifteen characterological polarities will cover the greater part of the terms in which our national- and heterostereotypes are articulated.

Beeldvorming is geen weerspiegeling van de werkelijkheid, beeld-vorming is in feite vorm-geving. Anders gezegd schept beeldvorming zelf een werkelijkheid. Betekenisgeving is afhankelijk van de tijdsperiode en de culturele context, maar ook van individuele verschillen zoals sekseverschillen, klassenverschillen, etnische verschillen, leeftijdsverschillen etc. Smelik (ibid.: 25-29) maakt gebruik van een interessante vergelijking met de technologie van de fotografie. Fotografie berust op een keuze uit miljoenen mogelijkheden (invalshoeken). Volgens mij kunnen we deze vergelijking ook aan literaire teksten aanpassen. We kunnen stereotypering als talig verschijnsel bestuderen, omdat een literaire tekst in tegenstelling tot fotografie op een woordkeuze berust. Door middel van de imagologische benadering kunnen we in principe elke literaire tekst onder de loep nemen.

Om het werkelijkheidseffect in de gaten te houden, beschouwt Smelik een beeld als een **teken**. Een stereotype is een specifiek teken, omdat hij een vaste en onveranderlijke betekenis heeft. Smelik (ibid.: 38-40) noemt dit proces **verstarde beeldvorming** die zowel positief als negatief getint kan zijn. Verstarde beeldvorming omtrent ideologisch beladen zaken zoals sekse en etniciteit berust op **hiërarchische tegenstellingen** die altijd positief zijn voor de dominante groep en negatief voor de gemarginaliseerde groep. Als voorbeeld kan gelden een lijst van binaire opposities omtrent mannelijkheid en vrouwelijkheid (geest vs. lichaam, ratio vs. emotie, macht vs. onmacht, dader vs. etc.).

2.2.2 Cliché en prejudice

Volgens het *Groot woordenboek van de Nederlandse taal* (2005: 643) was cliché oorspronkelijk ‘plaat waarop door afgieten, stempelen, graveren of langs scheikundige weg een negatief beeld van iets is aangebracht, zo dat daarvan afdrukken kunnen worden gemaakt’. Vanaf de negentiende eeuw wordt cliché (Oxford Dictionaries: online) gebruikt als ‘[a] phrase or opinion that is overused and betrays a lack of original thought’. In het dagelijkse gebruik wordt cliché als ‘telkens overgenomen, altijd weer gebruikte en daardoor versleten, niet meer ‘sprekende’ wending of figuur, syn. gemeenplaats’.

De Nederlandse socioloog Zijderveld (1982: 7) gebruikt in zijn cultuurkritische studie ‘cliché’ en ‘gemeenplaats’ als synoniemen. Hij ziet clichés als ‘verschijnselen die niet uitsluitend taalkundig van aard zijn. Gemeenplaatsen zijn niet alleen manieren van spreken, die zich welhaast dwangmatig aan onze alledaagse taal opdringen. Zij zijn evengoed manieren van denken, doen en voelen en lijken daarin erg op instituties’. In volledig gemoderniseerde samenlevingen vervullen volgens Zijderveld (ibid.: 13-14) clichés sociale en politieke functies. Clichés zijn diep verankerd in het menselijke bewustzijn en worden van generatie op generatie overgeleverd en verkrijgen een natuurlijk en normaal karakter in het socialiseringsproces. Daarnaast geeft Zijderveld (ibid.: 21) een complexe definitie van een cliché:

Een cliché is een traditionele vorm van menselijke expressie (in woorden, gedachten, emoties, gebaren en handelingen), welke ten gevolge van het feit dat het in het maatschappelijk leven steeds weer wordt gebruikt, zijn oorspronkelijke, vaak ingenieuze betekeniskracht heeft verloren. Hoewel het daarom niet meer in staat is aan menselijke communicatie en sociale interacties betekenis te verlenen, functioneert het maatschappelijk, want het stimuleert gedrag, terwijl het tegelijkertijd iedere reflectie over de betekenis vermijdt.

Kort samengevat: De sociologische essentie van een cliché bestaat uit het feit, dat oorspronkelijke betekenissen plaats hebben moeten maken voor maatschappelijke functies. Deze verschuiving van betekenis naar functie wordt veroorzaakt door het herhaaldelijk gebruik en versterkt door het vermijden van reflectie.

Met andere woorden zegt Beller (2007: 297-298) dat clichés weerklinken in uitspraken zoals Schotten zijn zuinig, Fransen zijn luchthartig. Ze hebben geen basis in een empirische ervaring. Ze beschrijven nooit de werkelijkheid, maar ze vervullen een functie van retorische argumenten. Clichés kunnen we terugvinden in de vorm van verbale patronen in literaire teksten, maar in de praktijk zijn ze meer verspreid in de volksmond en alledaagse taalgebruik. Voor het beeld van het nationaal karakter, dat in socio-psychologische opzicht complexer is,

maakt Beller gebruik van het begrip ‘stereotype’, dat heb ik al in hoofdstuk *Beeld en stereotiepe beeldvorming* aangestipt.

Dit hoofdstuk ga ik afsluiten met de definitie van het woord **prejudice** die Beller (ibid.: 404-405) geeft: ‘preconceived and unsupported opinion and attitude that influences our perception, description and judgement of others’. Het blijkt dat socio-psychologische begrippen stereotype, cliché en prejudice vaak als synoniemen gebruikt worden. In de literatuuranalyse wordt een onderscheid gemaakt, dat wil zeggen prejudice duidt ‘a moral judgement or attitude’ aan, stereotype is ‘that attitude’s fixed expression’ en cliché is ‘a stylistic turn of phrase’. Representaties van andere naties en nationaliteiten zijn beïnvloed door hun eigen perspectief.

2.3 Beknopte geschiedenis van Tsjecho-Slowakije vanaf 1945-heden

Literatuur ontstaat niet in een vacuüm, literatuur wordt gevormd door de tijd en door sociaal-maatschappelijke omstandigheden. Als we de literatuur willen begrijpen, dan moeten we haar in een historische context plaatsen. In dit hoofdstuk laat ik de socio-politieke situatie van Tsjecho-Slowakije vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog tot op de dag van vandaag de revue passeren. Daarbij hanteer ik een indeling in vier periodes, ten eerste 1945-1948, ten tweede 1948-1968, ten derde 1968-1989, tot slot beschrijf ik in hoofdlijnen de ontwikkeling vanaf de Fluwelen revolutie tot op de dag van vandaag. In de eerste twee periodes staat in deze scriptie centraal een viertal publicaties geschreven door Karel Kaplan, specialist op het gebied van de Tsjecho-Slowaakse naoorlogse geschiedenis. Voor de beschrijving van de socio-politieke situatie vanaf 1968 maak ik gebruik van *Dvě století střední Evropy* (2005) van Jan Křen die de geschiedenis van de Midden-Europa in de twee afgelopen eeuwen beschrijft.

2.3.1 Socio-politieke situatie vanaf 1945-1948

Het communisme zoals we dat later zijn gaan leren kennen ontwikkelde zich al voor de Tweede Wereldoorlog. De naoorlogse politieke en maatschappelijke situatie stond open voor de machtsovername door linkse politieke partijen. Kokoška (2012: 41-42) bespreekt in drie punten waarop het succes van de Communistische Partij van Tsjecho-Slowakije (verder KSČ) berustte.

- a) De KSČ was een partij met een directief leiderschap die bestuurd werd door het Centraal Comité dat zich toen in Moskou in ballingschap bevond. Het politieke programma van KSČ ging over de plannen voor de naoorlogse periode. De KSČ had zich gepresenteerd

als progressief en gematigd.

- b) De KSČ was een ideologische tegenstander van het nazistische regime. Na de Duitse aanval op de Sovjet-Unie begon de partij zich te engageren in het Tsjecho-Slowaakse verzet en ze werd een officiële bondgenoot van binnenlandse illegale groeperingen en de regering in ballingschap.
- c) De KSČ was een sociale beweging die zich beperkte tot de oprichting van de klasseloze maatschappij. De sociale, politieke en economische ideologie was aantrekkelijk vooral voor jonge mensen.

Zeer kort na het einde van de Tweede Wereldoorlog was duidelijk dat de belangen van twee grote wereldmachten - de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie - diametraal tegenover elkaar stonden. De Sovjet-Unie zag kans om haar communistische invloedssfeer in Europa te vergroten. De president van Tsjecho-Slowakije Edvard Beneš geloofde in de toekomstige liberalisatie van de machtige Sovjet-Unie, wat een direct gevolg was van het Verdrag van München uit 1939. Omdat Tsjecho-Slowakije een actieve rol speelde in de Midden-Europese politiek, dacht de president een bemiddelende rol te kunnen spelen tussen de Sovjet-Unie en West-Europa. In december 1943 sloot hij in Moskou een alliantieverdrag, het **Verdrag van vriendschap, wederzijdse hulp en naoorlogse samenwerking**, waardoor de Sovjet-Unie gemakkelijk de weg vond naar Midden-Europa. Beneš ging akkoord met de vorming van een communistische regering en aanpassing aan de socio-economische structuur van de Sovjet-Unie, nadat de Secretaris-generaal van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie, Jozef Stalin, had beloofd de Tsjecho-Slowaakse soevereiniteit te respecteren. Tsjecho-Slowakije viel langzamerhand steeds meer onder de invloedssfeer van de Sovjet-Unie. Kaplan (1991a: 14-20) is van mening dat de steun van de Sovjets voor Beneš hoofdzakelijk bedoeld was om het **minderhedenvraagstuk** betreffende Sudeten-Duitsers en Hongaren en de **bestrafing van collaborateurs** op te lossen. Zowel de gedwongen verhuizing van Duitsers uit de grensgebieden als een aantal daaropvolgende **nationalisatiedecreten** blijven tot op de dag van vandaag gevoelige kwesties. De nationalisatie van Duitse particulieren en bedrijven, en van collaborateurs had verregaande gevolgen voor de socio-politieke situatie in de toenmalige maatschappij. De staat had bedrijven die een sleutelpositie in de samenleving innamen, zoals verzekeringsmaatschappijen, mijnbouw en industrie, volledig onder controle.

In maart 1945 werd het linkse Nationale Front opgericht, een coalitie van de KSČ en de toegelaten niet-communistische partijen. De verkiezingswinst van de KSČ (37.94% stemmen) in mei 1946 was een goede basis voor het communistische machtsmonopolie waardoor de

terugkeer van het vooroorlogse democratische systeem onmogelijk werd. De KSČ als de grootste politieke partij wilde de belangrijkste ministeries (binnenlandse zaken, defensie en landbouw), haar machtsbasis berustte op het leven zowel binnen als buiten de politiek. De partij zag de verkiezingswinst als een middel om de democratische partijen op te heffen. De niet-communistische partijen dachten dat de KSČ in de toekomst een democratische koers zou uitzetten, terwijl de partij uitsluitend het Sovjetmodel van het socialisme erkende, namelijk de dictatuur van het proletariaat (ibid.: 40-48).

In mei 1946 introduceerde Winston Churchill in zijn speech in Fulton het begrip **het IJzeren Gordijn** dat twee invloedssferen aanduidde, namelijk de Oostbloklanden onder de steeds grotere invloed van de Sovjet-Unie en de westerse kapitalistische landen waarbij de Verenigde Staten de hoofdrol speelden (Halsall online: 1997). Moskou veranderde het buitenlands beleid drastisch. De Centraal-Europese partijen die niet met het Sovjetmodel overeenstemden werden langzamerhand geliquideerd, Tsjecho-Slowakije raakte in isolatie en bescherming tegen de Sovjetoverheersing was in Europa afwezig. Kaplan (1991a: 72-86) stelt dat sociale ontevredenheid, stagnatie van de naoorlogse economie en de spanningen in de samenleving voortvloeiden uit **de financiële en economische crisis van 1947**. In dat jaar was in Tsjecho-Slowakije als gevolg van grote droogte een groot tekort aan levensmiddelen en alledaagse producten ontstaan waardoor de zwarte markt enorm floreerde. In juni 1947 maakten de Verenigde Staten **het Marshallplan** bekend dat gericht was op de economische wederopbouw van Europese landen die zwaar getroffen waren door de Tweede Wereldoorlog. Het Marshallplan was namelijk bedoeld om de economische consolidatie van Europa, de verzwakking van de radicalisering in de westerse landen en van het communisme in de oosterse landen een halt toe te roepen. De Sovjets verzetten zich tegen het Marshallplan, omdat ze de hulp als een bedreiging door het Amerikaanse imperialisme beschouwden en ze bestempelden de Verenigde Staten, Frankrijk en de Groot-Brittannië als vijanden van het Oostblok.

Kaplan (ibid.: 104-122) laat zien dat het communistische machtsmonopolie in Tsjecho-Slowakije enorme invloed had op de vorming van drie politieke krachten. Ten eerste **de communistische partij** die invloed op alle onpartijdige instituties uitoefende. De partij bereidde zich voor op de communistische machtsovername na de verkiezingen in 1948, op de zuivering van het Nationale Front, op de onderdrukking van de oppositionele reactie en ten slotte op actieve participatie in de samenleving, buiten de politiek om. Ten tweede het tegenwerken of verbieden van **de niet-communistische partijen** in de oppositie die de principes van de parlementaire democratie wilden handhaven. De derde politieke kracht bestond uit **communisten in de geheime dienst** die als stille en onopgemerkte kracht

opereerden. Communisten in openbare veiligheidsdiensten voerden in eerste instantie talrijke acties tegen de niet-communistische oppositie. De geheime dienst had een enorm en goed georganiseerd netwerk van klokkenluiders zowel in communistische en niet-communistische partijen als in het openbare leven.

De macht van de geheime dienst bood gelegenheid voor **een golf van arrestaties, wraakacties en ontslagen** die typerend zijn voor de jaren vijftig. Politieke spanningen namen sinds het begin van 1948 toe. De niet-communistische partijen wilden slagen in de strijd tegen het communisme, terwijl de KSČ haar positie in de maatschappij wilde versterken. Aan het einde van februari 1948 brak **de regeringscrisis** uit die eindigde met de demissie van de niet-communistische oppositie die daardoor in feite uit het politieke leven verdween. Na het ontslag van de niet-communistische ministers was president Beneš gedwongen om een nieuwe communistische regering te benoemen. **De Praagse Coup**, de volledige communistische machtsovername **in februari 1948** had verregaande maatschappelijke veranderingen tot gevolg. Tsjecho-Slowakije werd een eenpartijstaat en viel in de handen van de Sovjet-Unie. In juni 1948 legde Beneš zijn ambt neer als president en hij werd opgevolgd door Klement Gottwald, minister-president onder Beneš, die de eerste communistische president werd. President Beneš overleed in september 1948 aan een hersenbloeding (ibid.: 143-153).

2.3.2 Socio-politieke situatie vanaf 1948-1968

In de periode 1948-1953 escaleerde de Koude Oorlog en de Sovjet-Unie begon zich op de derde wereldoorlog voor te bereiden. Tijdens de Koreaanse Oorlog (1950-1953) begon in Tsjecho-Slowakije het proces van militarisering wat verregaande gevolgen had voor de economie en de handel. Zoals eerder gezegd, de maatschappij werd in de jaren vijftig geteisterd door **showprocessen** tegen tegenstanders van het regime (en zelfs tegen de communisten uit de eigen gelederen) op basis van gedwongen valse bekentenissen die kort na februari 1948 zijn begonnen. De rechtshandhavingsautoriteiten (het leger en de geheime dienst) bekleedden in de maatschappij een belangrijke plaats. Ze maakten gebruik van geweld, propagandatechnieken en censuur. Er bestond geen persvrijheid, de buitenlandse pers was verboden en vrijheid van meningsuiting werd onderdrukt. De onafhankelijke wetgevende, uitvoerende en rechtelijke macht bestond officieel, maar in feite lag de macht in de handen van een nauwe kring van hoge communistische functionarissen. Met andere woorden, de officiële politiek bepaalde wie de klassenvijand in ruime zin was (o.a. kerkgroepen, vrijetijdsorganisaties) en politieke functionarissen duiden de concrete personen aan. Angst was een van de belangrijkste stabiliserende factoren van het regime. Het bekendste slachtoffer van de klopjacht was de

Tsjechische politica en advocate **Milada Horáková** die ter dood werd veroordeeld wegens samenzwering en verraad. Ze werd een symbool van het verzet tegen het totalitaire regime. Democratische principes maakten ruimte voor de dictatuur van het communisme (Kaplan 1991b: 35-36, 54-55, 72-74).

Volgens Kaplan (ibid.: 10) is het zeer moeilijk om te preciseren hoeveel mensen in Tsjecho-Slowakije ter dood werden veroordeeld in het kader van de showprocessen. Wat het aantal slachtoffers van de **zuiveringen** betreft, stelt Kaplan vast dat er ongeveer 250.000-280.000 arbeiders en werknemers uit de middenklasse waren die tegen hun wil naar lagere functies werden overgeplaatst. Ongeveer 80.000-90.000 hoogopgeleide mensen belandden in het kader van wraakacties in werkkampen of uraniummijnen. Aan de andere kant, landbouwers en arbeiders die met het regime sympathiseerden, kregen de hogere posities in plaatselijke overheid, wat Kaplan (ibid.: 38) als de indiensttreding van de 'nieuwe intelligentie' aanduidt. Dit verschijnsel gaat vanzelfsprekend hand in hand met de degradatie van de wetenschap en het gebrek aan respect voor het onderwijs die typerend zijn voor het communistische regime. In verband met de zuiveringen introduceert Cajthaml (2012: 204-206) het begrip nomenclatuur, een instrument van de politieke macht dat zorgde voor de controle van de personeelsbezetting in het overheidsapparaat en aan de universiteiten. In de meeste gevallen was het vereist om loyaliteit aan het regime te betonen door actief lid van de KSČ te zijn.

In de periode 1953-1957 hield een economische crisis de Oostbloklanden in haar greep wat een gevolg was van de snelle industrialisering en de klassenstrijd. In maart 1953 werd Antonín Zápotocký president en Antonín Novotný partijvoorzitter van de KSČ. De Tsjecho-Slowaakse regering besloot in juni 1953 op basis van de economische crisis tot een **geldhervorming** om het financiële systeem grondig te vernieuwen. De geldhervorming leidde integendeel tot massaal geldverlies bij de bevolking, onrust, arbeidersopstanden en verslechtering van de leefomstandigheden. In de loop van het jaar 1957 uitten studenten en gerenommeerde schrijvers kritiek op het regime en escaleerde het conflict binnen de KSČ. In 1957 overleed president Zápotocký aan een hartaanval. Nadat Sovjetpresident Chroesjtsjov zijn volle steun aan Novotný had uitgedrukt, volgde Novotný Zápotocký op als president (Kaplan 1992: 4-61).

Hoewel de economie in heel Europa bloeide, volgde in Tsjecho-Slowakije in 1962 de economische crisis omdat de handel met China in het slop raakte. De economische groei liep terug, het land werd getroffen door een industriële stagnatie. Als gevolg van de onvermijdelijke politiek-maatschappelijke processen begon aan het begin van de jaren zestig in Tsjecho-

Slowakije een periode van een voorzichtige **liberalisering** met minder repressie. In 1960 en 1962 werd aan de meerderheid van de slachtoffers van de showprocessen **amnestie** verleend. De maatschappij stond open voor westerse invloeden, hoewel het buitenlandbeleid gericht bleef op de Sovjet-Unie.

De liberalisering leidde tot ondermijning van de communistische machtsstructuren. President Novotný verbood elke groep die hervorming en vernieuwing teweeg wilde brengen. Hij raakte langzamerhand in conflict met partijgenoten in zijn eigen gelederen en dat conflict resulteerde in twee fracties binnen de KSČ. De conservatieven onder invloed president Novotný die de liberalisatie zagen als de oorzaak van de diepe politiek-maatschappelijke crisis. De liberalen beperkten zich integendeel tot de hervorming van de KSČ en de maatschappij die zich in een verontrustende toestand bevond. In januari 1968 werd de Slowaak **Alexander Dubček** tot secretaris-generaal van de KSČ benoemd die symbool stond voor **het socialisme met een menselijker gezicht**. De periode van januari tot augustus 1968 staat bekend als **de Praagse Lente**. President Novotný trad zelf af in maart 1969 en Generaal Ludvík Svoboda werd tot president benoemd (Kaplan 1992: 6-16, 87-103).

Dubček opende de weg naar hervormingen op allerlei gebieden, de perscensuur werd opgeheven. Tsjecho-Slowakije koerste af op een socialistische democratie. Het psychologische klimaat in het land veranderde en overal waren forse kritische stemmen te horen. In april 1968 werd een **Actie-Programma** geïntroduceerd, het communistisch manifest met hervormingsvoorstellen omtrent politiek, maatschappij en economie. De hervormingstendensen verspreidden zich langzaam naar de andere Oostbloklanden wat een doorn in het oog van de Sovjet-Unie was. Tijdens de Dresdense conferentie met de vijf lidstaten van het Warschaupact in maart 1968 werd besloten dat de contrarevolutie in Tsjecho-Slowakije gestopt moest worden. De groeiende vrijheid van meningsuiting tijdens de Praagse Lente van de kunstenaars, studenten en intellectuelen escaleerde in juni 1968 in **het Manifest van 2000 woorden** waarvan de auteur, schrijver Ludvík Vaculík³ was. Het manifest was in feite een aanklacht tegen het communistische beleid van de afgelopen decennia en een beschrijving van de toenmalige problemen. Tijdens de lentemaanden vond in Tsjecho-Slowakije een aantal militaire oefeningen van het Warschaupact plaats zonder de aanwezigheid van het Tsjechische

³ Het Nederlandse leespubliek kent Vaculík's *Morčata* (1970), *Cavia's op proef* (2015) vertaald uit het Tsjechisch door Kees Mercks. Vanwege de kritische inhoud mocht de roman in Tsjecho-Slowakije niet officieel uitgegeven worden.

<<http://www.tzum.info/2015/05/recensie-ludvik-vaculik-cavias-op-proef>>, (24-11-2015).

leger. Het militaire leiderschap van de Sovjet-Unie hield zich in die tijd bezig met een mogelijke militaire interventie. Het grootste conflict sinds de Praagse Coup hing in de lucht (ibid.: 17-45).

2.3.3 Socio-politieke situatie vanaf 1968-1989

Na acht maanden van hervormingen kwam door **de Sovjetinval in Tsjecho-Slowakije** een einde aan de Praagse Lente. In de nacht van 20 op 21 augustus 1968 vielen onverwacht de troepen van het Warschaupact (Bulgarije, De Duitse Democratische Republiek, Hongarije, Polen en Sovjet-Unie) het land binnen. Een groot aantal wanhopige Tsjecho-Slowaken vluchtte onmiddellijk naar het Westen. In het land braken protesten uit, maar alle opstanden werden meteen onderdrukt. Křen (2005: 764-765) bestempelt de invasie, die 350.000-400.000 soldaten telde, als de grootste naoorlogse militaire operatie. Het volk bood het invasieleger geen gewapend verzet, in grote steden werden de straatnaamborden weggehaald om de troepen in verwarring te brengen. Het burgerlijke verzet werd door het internationale publiek zeer geprezen, maar de regeringen van de Westbloklanden boden slechts diplomatieke protesten of ze gaven humanitaire hulp aan Tsjecho-Slowaakse immigranten.

De invasie betekende een koersverandering in de binnenlandse politiek en het verlies van soevereiniteit. De propaganda van de Sovjet-Unie verklaarde officieel dat de troepen het land waren binnengevallen op verzoek van de Tsjecho-Slowaakse bevolking. Dubček en andere hervormingsgezinden werden gevangengenomen en naar Moskou overgebracht (Kaplan 1993: 62-66). Volgens Marek (1991: 111-113) was **de compromisovereenkomst met Moskou** die uit de onderhandelingen naar voren is gekomen, voor de burgerbevolking een enorme teleurstelling. Tsjecho-Slowakije kreeg de federatieve staatsvorm. Het hervormingsproces moest stopgezet worden en er werd een proces van normalisatie op gang gebracht dat tot de Fluwelen revolutie duurde. Als het bekendste symbool van de strijd tegen de bezetting geldt **Jan Palach** (1948-1969), geschiedenisstudent aan de Karelsuniversiteit. Op 16 januari 1969 stak Palach zichzelf op het Wenceslasplein in brand uit protest tegen de bezetter. Hij overleed drie dagen later als gevolg van ernstige brandwonden. Op 24 januari 1969, de dag van zijn begrafenis leek een massale sympathiebetuiging met de politiek van Dubček en een openbare aanklacht tegen het Russische invasieleger.

Aan het Dubček-tijdperk kwam in april 1969 een einde. Hij werd vervangen door **Gustav Husák** die in 1975 Svoboda als president opvolgde. De hoogste bestuurlijke functies in de KSČ bekleedden de Moskougetrouwe politici. De maatschappij raakte in een staat van lethargie die vergelijkbaar was met de jaren vijftig. Husák stond volgens Křen (2005: 871) als een symbool voor het zogenoemde **reële of consumerende socialisme**. Met deze begrippen duidt Křen het

feit aan dat sociale zekerheid zich bij privilegeerde groepen concentreerde, vooral bij mijnwerkers en arbeiders in de zware industrie. De centraalgeleide economie richtte zich op het metronet in Praag – snelwegen, cultuurpaleizen, sporthallen warenhuizen en wooncomplexen in montagebouw. De internationale politieke situatie van de eerste helft van de jaren zeventig werd ^{steeds} bepaald door de Koude Oorlog. Rond de decenniewisseling vreesden de Westerse machten de militaire macht van de Sovjet-Unie, namelijk middellangeafstandsraketten met een nucleaire lading, de Sovjet-Russische invasie in Afghanistan (1979) en de militaire staatsgreep in Polen (1981). In de eerste helft van de jaren zeventig ontstond een vrijetijdsbesteding dat typerend werd voor de Tsjechische cultuur, namelijk de populariteit van zomer- of weekendhuisjes buiten de stad, vaak in de bergen. De populariteit ging hand in hand met goed ontwikkelde Tsjecho-Slowaakse automobiellindustrie, die net als in de Sovjet-Unie de drijvende kracht van de economie vormde (Křen 2005: 808, 812).

In de periode 1969-1972 volgde een aantal zuiveringen zowel tegen de hervormingsgezinden binnen de KSČ als tegen de tegenstanders van de normalisatie (kunstenaars, wetenschappers etc.). In vergelijking met de showprocessen van de jaren vijftig waren de repressies niet zo ingrijpend (Pažout 2012: 174). Křen (2005: 868-869) stelt vast dat het aantal partijleden in de KSČ van 1 januari 1968 tot 1 oktober 1970 afnam van 1.691.000 naar 1.217.000 (in totaal 28%). De vervolgde partijleden werden slachtoffer van verschillende vormen van repressie, zoals geen beperking van loopbaanontwikkeling, het verbod op publieke optredens, publicatie en educatie en zelfs vervolging van familieleden. De meest efficiënte repressie was het verbod voor de kinderen van de gepersecuteerden om te studeren. Alle maatschappelijke organisaties die in 1968 waren opgericht, werden afgeschaft, de rest moest een communistische koers volgen. In media, pers en cultuur moest alles door de partij goedgekeurd worden. Tsjecho-Slowaken sloten zich bij de KSČ aan niet omdat ze aanhangers waren van de ideologie, ze waren gemotiveerd door carrièrevooruitzichten en existentiële angsten.

In het land heerste een politieke, economische en maatschappelijke crisis. Mensen stonden met rantsoenbonnen urenlang in de rij voor de winkels om alledaagse levensmiddelen te kopen. Overal in het land en vooral in de drie grootste steden (Praag, Brno en Bratislava) heerste woningnood en milieuvervuiling. Křen (ibid.: 880-889) noemt de tweede helft van de jaren zeventig het ‘biersocialisme’. De term houdt in dat het stereotiepe leven onder het regime bestond uit alcoholgebruik, toenemende agressie en handel op de zwarte markt.

Repressies van vooral jonge mensen die provoceeden met een afwijkend uiterlijk en gedrag namen toe. Een voorbeeld daarvan is de arrestatie van de leden van de Praagse underground rockgroep The Plastic People of the Universe in 1976. De toegenomen repressie leidde er toe dat liberale kunstenaars, dissidenten, hervormingsgezinde ex-communisten, gewone mensen of intellectuelen (o.a. Václav Havel, Ludvík Vaculík en Jan Patočka) zich verzamelden en **het Burgerinitiatief Charta 77** stichtten dat zich beperkte tot de verdediging van de mensenrechten. In de periode 1977-1989 groeide het aantal handtekeningen tot ongeveer 2.000. De Charta-ondertekenaars werden vanaf de eerste dagen systematisch vervolgd en gearresteerd. Rond Charta, de kern van de Tsjecho-Slowaakse dissidenten, ontstonden andere kringen zoals samizdat. Voor samizdat of clandestien gedrukte en uitgegeven literatuur werden meerdere begrippen gebruikt zoals alternatieve of onafhankelijke literatuur, dissidentenliteratuur. Deze ongecensureerde uitgaven werden een van de belangrijkste instrumenten van het burgerlijke verzet tegen de censuur (Křen 2005: 878-879, 905).

In de loop van de jaren tachtig was het duidelijk dat de politieke en economische situatie nog in grote problemen verkeerde. Het merendeel van de hooggeplaatste invloedrijke communisten in de KSČ waren 70-plussers, dus de partij moest voor verjonging zorgen. Aan het einde van het jaar 1987 trad Husák af als secretaris-generaal van de KSČ en hij werd opgevolgd door Miloš Jakeš, de meest actieve initiator van de repressie van de jaren zeventig. De economische groei bleef teruglopen, wat hand in hand ging met de technologische achteruitgang. Tegen het einde van de jaren tachtig veranderde het psychologische klimaat weer. Ze stond open voor kritische stemmen van de oppositie. Vanaf de lente 1987 begonnen mensen op straat te demonstreren, bijvoorbeeld ter nagedachtenis van John Lennon of op de herdenkingsdag van de Russische invasie. In de meeste gevallen greep de politie in. Op de 20ste sterfdag van Jan Palach in januari 1989 was onder gearresteerden ook Václav Havel, omdat hij een bos bloemen bij het standbeeld van de heilige Wenceslas op het Wenceslausplein legde (ibid.: 966-977).

Op **17 november 1989** vond in Praag een legale en vredige **herdenkingsmars** plaats voor student Jan Opletal die op 28 oktober 1939 door de Nazi's werd neergeschoten en voor de daaropvolgende repressie van de Tsjechische studenten op 17 november 1939. De herdenkingsmars ontketende een demonstratie tegen het politieke regime van de secretaris-generaal van de KSČ Jakeš. De politie greep gewelddadig in en veroorzaakte daarmee een politieke lawine. In Tsjechië en Slowakije werden het **Burgerforum** en **Publiek tegen geweld** opgericht die duidelijke politieke eisen formuleerden. Studenten organiseerden op 20 november een massabetoging om tot solidariteit op te roepen, wat een begin van een serie stakingen en

demonstraties overal in het land was. In december trad Husák als president af en **Václav Havel** werd voor een periode vijf jaar als president van Tsjecho-Slowakije verkozen. Dubček die na de Praagse Lente uit het politieke leven verdween, werd de voorzitter van het federale parlement. Door de **Fluwelen Revolutie**, een vreedzame politieke omwenteling, kwam een einde aan de twintigjarige Sovjetoverheersing in Tsjecho-Slowakije (Křen 2005: 977-979).

Rychlík (2012: 571) stelt vast dat de eerste politieke stappen na de revolutie leidden naar democratisering van het land, garantie van de burgersvrijheid en het herstel van het privébezit. De regering onder leiding van de communistische eerste minister Marián Čalfa annuleerde de compromisovereenkomst uit Moscow uit augustus 1968 en bereikte een akkoord met de Sovjet-Unie over de terugtrekking van Sovjettroepen tegen 30 juni 1991.

2.3.4 Socio-politieke situatie vanaf 1989 tot heden

Het uiteenvallen van het Sovjetimperium, de Duitse hereniging en **het uiteenvallen van de Tsjechische en Slowaakse Federale Republiek** horen bij de belangrijkste maatschappelijke en geopolitieke gebeurtenis rond de millenniumwisseling in Midden- en Oost-Europa. Na de parlementaire verkiezingen in 1992 was de Tsjecho-Slowaakse etnische spanning het meest dominante thema. Onoverbrugbare mentale verschillen gebaseerd op diverse religieuze gronden en historische ervaringen leidden tot het uiteenvallen van de Tsjechische en Slowaakse Federale Republiek. Op 1 januari 1993 ontstonden twee nationale staten, namelijk de Tsjechische Republiek (79.000 km², 10.300.000 inwoners) en de Slowaakse Republiek (49.000 km², 5.300.000 inwoners). In Tsjechië vormden 300.000 Slowaken de grootste minderheid, in Slowakije de 570.000 Hongaren. De twee onafhankelijke nationale staten waren als leden van het internationale statensysteem snel aanvaard, maar beide staten stonden voor problemen die hun bestaan nog in de eenentwintigste eeuw zouden beïnvloeden: de problematische relatie tussen Tsjechië enerzijds en Duitsland en Oostenrijk anderzijds. In Slowakije blijft tot op de dag van vandaag de Hongaarse minderheid de brandende kwestie. Na de breuk was Tsjechië in vergelijking met Slowakije politiek gezien stabiel wat zich manifesteerde in de meer dan vijf jaar durende rechtse coalitieregering met Václav Klaus als de eerste minister. In 1998 won de Tsjechische Sociaaldemocratische Partij (verder de ČSSD) de parlementaire verkiezingen en Havel werd als president herkozen voor een tweede termijn. Een jaar later trad Tsjechië toe tot **de NAVO**. In februari 2003 werd Václav Klaus, een liberaal politicus en econoom als opvolger van president Havel gekozen. Een coalitieregering van de ČSSD, de Christendemocratische Unie-Tsjechoslowaakse Volkspartij (de KDU-ČSL) en de liberale rechts georiënteerde Vrijheidsunie (Unie Svobody) leidde in 2004 de republiek tot **het**

lidmaatschap van de EU (Křen 2005: 991-1005). In december 2007 werd Tsjechië lid van **Het Schengengebied**, een gebied zonder controles aan de binnengrenzen (Europa zonder grenzen: Het Schengengebied: 15). Klaus behaalde in 2008 zijn tweede termijn van vijf jaar. In maart 2013 trad hij als president af en hij werd opgevolgd door de sociaaldemocratische politicus Miloš Zeman.

Vanaf het midden van de jaren tien wordt **het immigratieprobleem** omtrent honderdduizenden immigranten uit Afrika, Azië en Balkan steeds actueler. Mensen immigreren naar Europa om meerdere redenen, bijvoorbeeld vanwege gezinshereniging, (burger)oorlogen, werkgelegenheid of studiemogelijkheden. Volgens *The EU explained: Migration and asylum* (2014: 3) zijn er in Europa 507.000.000 EU-inwoners, waarvan 20.000.000 uit niet-Europese landen komen. Naar aanleiding van de **stijgende dreiging van terroristische aanslagen in Europa** (o.a. aanslag op het satirische weekblad Charlie Hebdo in januari 2015 of aanslagen in Brussel in maart 2016) zijn we tegenwoordig zowel in Europa als in Tsjechië getuige van groeiende anti-islamitische tendensen wat koren op de molen is van populistische en extreemrechtse organisaties.

2.4 Emigratie

Het Centraal Bureau voor de Statistiek definieert emigratie als '[v]ertrek van personen naar het buitenland.' Zoals eerder gezegd, Het IJzeren gordijn was niet alleen een symbolisch begrip voor de scheiding tussen de Oostblok- en de Westbloklanden, het was ook een echte grens tussen de communistische en de kapitalistische wereld. Het Oostblok was in feite gesloten, emigratie was in Tsjechië een politiek misdrijf nadat in oktober 1948 de wet 231/1948 Sb.⁴ in werking getreden was. In deze paragraaf zal ik een paar woorden zeggen over de politieke emigratie uit Tsjecho-Slowakije naar de west-bloklanden. Politieke emigratie kende een aantal emigratiegolven die gepaard gingen met de belangrijkste politieke gebeurtenissen in het vaderland, namelijk de periode voor en na het begin van de Tweede Wereldoorlog 1938-1939, na het einde van de Tweede Wereldoorlog 1945, na de Praagse Coup in 1948, de periode na de inval van de Warschaupact-troepen 1968-1969 en in 1977. Politieke emigranten en tegenstanders van het communistische regime waren in **politieke ballingschap** (politický exil). De ballingen verzetten zich tegen het politieke regime in het thuisland. (Kaplan 2007: 6-12)

Emigratie was vanzelfsprekend een zware ingreep in het leven van emigranten. Ze moesten alles achterlaten en een nieuw leven in het buitenland beginnen. De familie en de

⁴ <http://www.totalita.cz/txt/txt_zakon_1948-231.pdf>

vrienden van de emigranten die bleven, werden vaak door de staatsveiligheidsdienst achtervolgd. Het tweede gastland werd voor hun kinderen het eerste vaderland. In het buitenland waren organisaties opgericht die de landgenoten verenigden, sommige organisaties hielpen met het vinden van onderdak, eventueel ook met juridische hulp. Als voorbeeld noemt Kaplan (2007: 23-24) Výbor pro pomoc uprchlíkům z ČSR, een Nederlandse stichting die aan Tsjecho-Slowaakse vluchtelingen in Duitse AZC's hulp bood. Ze hielpen de emigranten o.a. om naar Nederland te emigreren, honderd Tsjechische studenten kreeg een beurs aan de Nederlandse universiteiten.

Agterberg (2004: 291) onderscheidt drie fases die de vluchteling in de ballingschap in de meeste gevallen doorloopt. In de eerste fase verbreekt de vluchteling zijn band met het oude huis in zijn thuisland, omdat hij de vlucht ziet als opluchting. In de tweede fase wordt de opluchting gevolgd door het gevoel van leegte, de desoriëntatie, het gebrek aan houvast en het teruggeworpen zijn op jezelf. In de laatste fase hervindt de vluchteling zijn zelfvertrouwen en de leegte wordt weer ruimte (Hollands 1998: 110-112).

2.4.1 Grensbewaking van Tsjecho-Slowakije

De grensbewaking begon kort na de Duitse capitulatie, langs de grenzen opereerden de zogenaamde paramilitaire groepen die het potentieel hadden om de Duitse weerstand te onderdrukken. Vanaf juni 1945 werden deze groepen vervangen door militaire reserves en in augustus begon de gemeenschappelijke ordening van de grensbewaking. Sinds januari 1949 begon de reorganisatie van de grensbewaking onder het Ministerie van binnenlandse zaken. De geheime dienst ontplooipte een aantal activiteiten in het binnenland, agenten namen met behulp van talrijke vrijwilligers uit grensgebieden deel aan contraspionage, dat wil zeggen ze hielden mensen in de gaten die als potentiële emigranten in aanmerking kwamen (o.a. mensen met familieleden in het buitenland of mensen die vlakbij de grens werkten). Sinds de Praagse Coup waren de Tsjecho-Slowaakse grenzen met de Bondsrepubliek Duitsland, de Duitse Democratische Republiek en Oostenrijk beveiligd door middel van een complex beveiligingssysteem die bestond uit hoge hekken met eventueel prikkeldraden onder hoogspanning, antipersonenmijnen en een gewapende grenswacht. Daarom moesten mensen allerlei technische middelen bedenken die de kans op een succesvolle vlucht konden verhogen (Pejčoch 2008: 5-12).

Archiefonderzoek van Ivo Pejčoch, onderzoeker van het Militair-historisch Instituut in Praag (Vojenský historický Ústav Praha), heeft op dit gebied een interessante bijdrage opgeleverd. Het archiefonderzoek was zeer moeilijk, omdat curiositeiten in archieven

nauwelijks vermeld werden en bovendien is een groot aantal relevante documenten vernietigd. In drie interessante studies⁵ buigt hij zich over de **buitengewone technische middelen** waarvan mensen in de communistische tijd gebruikmaakten om naar de vrijheid te vluchten. Pejčoch (ibid.: 15-51) stelt dat voor leden van het Tsjecho-Slowaakse leger die toegang tot **pantservoertuigen** hadden dit een goede gelegenheid bood om door lichtere hekken en prikkeldraadversperringen te breken. Creatieve Tsjecho-Slowaakse burgers knutselden met **vrachtwagens, vorkheftrucks, of tractors** en **amfibievoertuigen** (meer bekend als Duitse Schwimmwagen). Het verrassende moment was een tactisch voordeel bij Tsjecho-Slowaken die paarden, tractors of zelfs sleeën gebruikten om naar het buitenland te vluchten. Een immense technische vaardigheid vertoonden mensen die zelf **luchtballonnen, deltavliegers** of zelfs **duikerspakken** construeerden.

2.4.2 Nederland als gastland

Migratie is van alle tijden. Nederland kende in de afgelopen eeuwen een aantal migratiegolven. Mensen ontvluchten het land van herkomst om meerdere redenen, die ik al eerder aangestipt heb. Nederland vormt als een West-Europees land tot op de dag van vandaag een van de belangrijkste immigratiegebieden. De immigratie van de twintigste eeuw heeft in de Nederlandse samenleving fundamentele veranderingen teweeggebracht.

Lucassen (2005: 431-435) is van mening dat de immigratie in het Interbellum gepaard ging met de slechte economische situatie in de landen van herkomst en het aanbod van arbeidskrachten in Nederland. Samenvattend kunnen we zeggen dat de meerderheid van de immigranten uit het Interbellum arbeidsmigranten waren die in Nederland niet lang bleven en later naar hun geboorteland of naar een ander gastland terugkeerden. Aan het begin van de jaren twintig kwamen migranten uit Duitsland, Midden- en Oost-Europa naar Nederland. Mannen waren vooral in de nijverheid, de landbouw en de handel werkzaam, vrouwen in het onderwijs en in de huiselijke diensten. Na de Tweede Wereldoorlog was het land verwoest en de industrie moest heropgebouwd en geïndustrialiseerd worden. Het proces van de industrialisatie leidde tot een enorm tekort aan arbeidskrachten vooral in de metaal, de mijnen, textiel, de confectie, de schoenenindustrie en de huiselijke diensten.

⁵ Hrdinové železné opony: Útěky do svobodného světa s pomocí neobvyklých technických prostředků v letech 1949-1989 (2008)

Útěky za železnou oponu (2009)

Příběhy odvážlivců, kteří se rozhodli riskovat a odejít přes důkladně zabezpečené a střežené hraniční pásmo (2011)

De koloniale overheersing duurde tot de tweede helft van de twintigste eeuw. Mensen uit de voormalige koloniën spelen een enorme rol in de naoorlogse migratie. Volgens Han en Sprangers (2007: 35-36, 40-41) vestigden zich in Nederland na de dekolonisatie van Indonesië, in de periode 1946-1964, ongeveer 300.000 mensen van Nederlands-Indische afkomst. In 1951 kwamen 12.500 Zuid-Molukkers naar Nederland. De eerste migratiegolf van Surinamers naar Nederland kwam aan het begin van de jaren zestig op gang, nadat de economische situatie zich in Suriname verslechterde. De tweede stroom van Surinaamse migranten volgde na de onafhankelijkheid in 1975. In 1999 telde Nederland ongeveer 183.000 mensen die in Suriname geboren waren.

De georganiseerde **gastarbeid** had een enorme impact op de samenleving. Minnaard (2008: 19) duidt dit fenomeen aan als ‘a shared moment of national transformation’. De Bondsrepubliek Duitsland was het eerste Europese land dat een wederzijds verdrag sloot met een ander land, in dit geval Italië (1955). Het verdrag vormde de basis voor het zogenoemde Wirtschaftswunder, het economische wonder zoals het economische herstel van de West-Duitse economie aangeduid wordt. Later sloot Duitsland een verdrag met andere landen zoals Spanje (1960), Griekenland (1960) en Turkije (1961).

Lucassen (2005: 226-227) stelt dat Nederland het Duitse voorbeeld volgde, omdat daar een tekort aan arbeidskrachten was. De eerste golf gastarbeiders kwam in de jaren zestig naar Nederland. Gastarbeiders, in de meeste gevallen on- of semigeschoolde mannen uit Spanje, Griekenland, Turkije en Noord-Afrika waren zeer welkom, vooral in mijn-, textiel- en metaalindustrie. In 1973 stopte de werving van gastarbeiders. Veel gastarbeiders keerden terug naar hun herkomstland, maar een groot aantal wilde blijven. Later kwamen hun gezinnen naar Nederland in het kader van de gezinshereniging. Volgens Lucassen was de gezinshereniging of met andere woorden ‘volgmigratie’ vele malen groter dan de oorspronkelijke immigratie.

3. ANALYTISCH DEEL

In dit hoofdstuk zal ik met behulp van het imagologisch onderzoek twee romans analyseren, ten eerste *Nu delen we een geheim* (1992) van Jana Beranová en ten tweede *In goede handen* (1984) van Jan Stavinoha. De onderzoeksvragen luiden als volgt:

1. Welke kenmerken en motieven die typerend zijn voor de migrantenliteratuur vinden we in het corpus?
2. Wat is het beeld van de Tsjechische personages in het corpus?
3. Wat is het beeld van het vaderland en het gastland? Wordt Tsjechië in oppositie gepresenteerd tegenover Nederland?

3.1 Jana Beranová: *Nu delen we een geheim* (1992)

3.1.1 Beknopt inhoud

De roman bestaat uit zeven hoofdstukken die beginnen met een thematische strofe van de gedichten van de landgenoot Jan Skácel. De strofen benadrukken het belang van de jeugdherinneringen van het hoofdpersoon. Hana is een jonge Tsjechische vrouw die in flashbacks over haar leven in Tsjecho-Slowakije vertelt. Ze groeide in Praag op tijdens de Tweede Wereldoorlog. Vanwege dreigende persecutie van haar ouders door communisten besloot het hele gezin na de Praagse Coup om naar het westen te vluchten. In een vijftal brieven geadresseerd aan haar klasgenote Mirka geeft Hana een beeld van hun emigratie en het verblijf in een paar AZC's. Doordat haar ouders zich niet aan het leven in een ander land konden aanpassen, ontstaat er tussen familieleden een diepe kloof die niet te overbruggen is. Precies dertig jaar na de communistische staatsgreep in 1948 pleegt de moeder zelfmoord vanwege 'kankerverdriet' (Beranová 1993: 104). Niet lang daarna maakt de vader ook een einde aan zijn leven. Hana blijkt de enige van de familie te zijn die een nieuw leven in Nederland kon beginnen.

3.1.2 Kenmerken van de migrantenliteratuur

In dit hoofdstuk ga ik mijn aandacht besteden aan de kenmerken van de migrantenliteratuur. Ik begin met de **taalbarrière**. Het is duidelijk dat Hana in vergelijking met haar vader toe het Nederlands vrij snel kon verwerven en dat ze over het Nederlands nadenkt. De personele verteller zegt:

Dan dippen in bloem, ei, paneerbloem.

Pardon, paneermeel.

Wat is in 's hemelsnaam het verschil? Even opzoeken. Ziften betekent ook vitten, schiet haar meteen te binnen, maar deze keer laat ze zich niet afleiden door mijmeringen over woorden (ibid.: 121).

De vader daarentegen kampt met de taal zijn hele leven. De onvoldoende taalkennis heeft verregaande gevolgen niet alleen voor hem, maar ook op het hele gezin:

Op een keer wilde hij een treinkaartje kopen, maar de man achter het loket kon het koeterwaals waarin zijn Duits en Tsjechisch samenvloeiden, niet goed verstaan. [...]

Al die tijd dat hij in den vreemde leefde, voelde hij zich buitenspel gezet. Door de taal die hij amper sprak, door de onmogelijkheid zijn beroep als jurist uit te oefenen, door chronisch geldgebrek, door moeders heimwee en onverklaarbare angstgevoelens (ibid.: 77).

Met het oog op armoede stel ik dat in het verhaal een beeld van armoede gegeven wordt die in het hele land tijdens de oorlog heerste. Een voorbeeld daarvan is dat kinderen door een gebrek aan kool slechts één keer week naar school komen voor opdrachten die ze thuis moeten doen. Welgestelde Pragenaren reizen af en toe naar het platteland, waar ze praktische levensmiddelen voor melk en kaas kunnen ruilen. Het beeld van het Praagse leven contrasteert met het verblijf in de Duitse noodopvang. Het blijkt dat Hana uit een welgestelde familie komt, die een flat heeft in een mooie villa in de chique buurt Vinohrady (De Wijngaarden). Daarom is Hana tijdens de oorlog niet ondervoed. De armoedige omstandigheden beschrijft Hana in de brieven aan haar klasgenote Mirka, die ik in hoofdstuk Ruimte ga bespreken.

Wat de onderdrukking betreft, ga ik twee voorbeelden geven. Ten eerste het bombardement op Praag. Hana geeft een beeld van de dag waarop de hoofdstad per vergissing door de Engelse piloten gebombardeerd werd. Op deze dag komt haar klasgenoot Jarda om het leven wat voor Hana traumatische ervaring was. Ten tweede zien we dat het gezin als vijandij aan de communisten beschouwd wordt. Hana schrijft aan Mirka: 'Volgens kennissen werd pa al voor de oorlog bestempeld als *communismenvreter*, en aangezien bij die benaming altijd eer heeft aangedaan, stond hij van meet af aan niet in een goed blaadje bij dit nieuwe regime. (ibid.: 58)' Oom Franta die een actieve sociaaldemocraat is, werd ook gepersecuteerd en achter de tralies gezet.

Geïdealiseerd beeld van het westen, aliënatie, racisme en marginalisatie in het gastland zijn in het verhaal niet vertegenwoordigd.

3.1.3 Drie fases van het leven in ballingschap

Uit het hoofdstuk *Beknopte inhoud* blijkt dat de Tsjechische vluchtelingen in het verhaal de drie fases van het leven in ballingschap doorlopen. Ten eerste verbreekt het hele gezin de band met het vaderland. Hana beschrijft de zware voettocht door het Boheemse Woud die 30 km telde totdat ze in een Duits stadje belandden: ‘Na onze voettocht belandden we uiteindelijk in een land waar we een nieuw leven opbouwden, zo goed en zo kwaad als het kon. Waar ik ‘Hallo’ zeg in plaats van ‘Ahoj’ (ibid.: 72). Verder zegt ze: ‘Men zegt dat een balling voor de tweede keer wordt geboren. Mag hij dan misschien ook tweemaal sterven? (ibid.)’ Ik stel dat deze uitspraak in deze drie fases een essentiële plaats inneemt. Aan de ene kant luidt de tweede geboorte het begin van de derde fase in, wat bij Hana het geval is. Aan de andere kant impliceert het sterven de onmogelijkheid om zich aan te passen aan het nieuwe leven in het gastland, wat voor haar ouders geldt, zoals ik in de volgende paragraaf bespreek.

In de tweede fase bevindt het gezin zich al in het gastland. Hana kon Nederlands leren spreken. Ze stelt dat de voettocht naar het westen voor haar de toekomst betekende, terwijl voor haar ouders uitsluitend terugkeken. Ze beschrijft haar ouders als volgt: ‘Twee ontwortelde mensen in een vreemd land, die alleen elkaar hadden en elkaar tot aan de dood toe bleven bestrijden. (ibid.: 116)’ Haar ouders raakten in isolatie en ze konden de eenzaamheid niet verdragen. Dat resulteerde in hun zelfmoorden die een symbolische betekenis hebben. De moeder was uit het raam gesprongen, omdat ze Nederland haatte. Dat beschouw ik als de tweede letterlijke vlucht naar de vrijheid. Hana redeneert:

Toen moeder voor het kerkaltaar in Pilsen haar benen niet wilde buigen om als eerste te knielen, vermoedde ze niet dat ze diezelfde benen ooit zou breken om de eeuwigheid in te springen. Ze wilde voor het leven niet buigen. [...] (ibid. 108)

Hetzelfde geldt voor haar vader. Hana vertelt: ‘In de nacht van *Quatorze juillet* stopt hij zich vol met diezelfde Vesparaxpillen en duikt de zee in. (ibid.: 118)’ De vader vindt de dood in het water dat voor Nederland symbool staat, hoewel hij nooit in het land wortels kon schieten.

De derde fase kon uitsluitend Hana bereiken. Het blijkt dat ze een goede baan heeft, ze heeft een Nederlandse vriend met wie ze graag naar Corfu reist. Opvallend is dat we nooit iets over haar assimilatie van haar zelf horen, wel van de personale verteller die zegt: ‘Ze was al gewend geraakt aan het Hollandse sfeertje en leek volledig aangepast. Iets wat haar ouders nooit

was gelukt. (ibid.: 112)’ Op enkele momenten is het duidelijk dat Hana een innerlijke strijd voert met haar wortels. Nadat haar moeder dood is, zegt te tegen haar vader: ‘‘Wij zitten in een veel krappere kist, ingeklemd tussen ons verleden en het heden.’ [...] Ik kreeg ineens het gevoel dat de lange wortels van mijn afkomst bij mij naar binnen drongen en zich in mij lijf vertakten. (ibid.: 104)’

3.2 Ruimte

Ruimte wordt in het verhaal grotendeels gereduceerd tot **de hoofdstad** dat een magische sfeer krijgt door de vergelijking met Rome. Hana’s taalgebruik is zeer beeldend en poëtisch als ze historische monumenten beschrijft. Beide steden zijn volgens haar op zeven heuvels opgebouwd. De Karelsbrug en de beeldenlaan vertonen een grote gelijkenis met de Roomse Engelsbrug. ‘Een eeuwige schoonheid – alle wegen leiden naar Praag. (ibid.: 13)’ speelt ze met een bekend spreekwoord. Ze personifieert Praag doordat ze de stad als een moeder en een minnares beschouwd die beschermd wordt door honderden torens en bomen.

Verder beschrijft ze het Riegerpark in de buurt Vinohrady, waar ze in een toren van een klein brandweermuseum woont. Het park staat voor haar symbool voor haar kindertijd en haar eerste liefde Jarda. Precies tussen Hana’s en Jarda’s woningen nemen ze midden op straat van elkaar afscheid. Hij komt tijdens het eerste bombardement van Praag naast de ouderwetse straatlantaarn om het leven, doordat hij getroffen wordt door een bomscherf.

Verder wordt in het verhaal een beeld gegeven van **de Bevrijding van Praag** en de voorafgaande gevechten. Hana reconstrueert het verhaal, ze heeft de bevrijding niet zelf meegemaakt, omdat ze in die tijd met haar familie in Pilsen zat. Heel Europa was al bevrijd, behalve Tsjecho-Slowakije. Ze beschrijft:

In Praag werd nog zwaar gevochten. De Pragers stonden op om hun stad te bevrijden en de Duitsers gaven zich niet over, maar vochten terug, hoewel ze de oorlog al definitief hadden verloren. Op 5 mei 1945 vierde Praag niet de bevrijding, maar werd de oorlog vervangen door de Revolutie. [...] Het wachten was op de Russen, zoals in Jalta afgesproken. Pas op 9 mei reden de eerste eenheden van het Rode Leger triomfantelijk de hoofdstad binnen (ibid.: 34)

Aan de hand van dit hoofdstuk wil ik ook aantonen dat de rol van de Russen in de Tsjecho-Slowaakse geschiedenis verschilt. De Russen hebben Europa bevrijd van de Nazibezetting,

terwijl het land na de Praagse Coup in de handen van de Sovjet-Unie viel. Bevrijders werden in een ander regime weer bezetters.

Zoals ik al eerder heb aangestipt, speelt het verhaal zich verder af in het dorp Dobřany vlakbij Pilsen, waar het gezin regelmatig op bezoek komt bij de rest van de familie. De bevrijding liep anders af dan in de hoofdstad. Het westen van Tsjecho-Slowakije werd snel dorp na dorp bevrijd. Voor Hana was het een plezierige dag. De beschrijving wordt gereduceerd tot de cadeautjes die ze van de Amerikaanse soldaten krijgt:

We begonnen allemaal iets te roepen of te zingen, sommigen moesten tegelijkertijd huilen en iedereen zwaaide fanatiek met zijn trikolore. [...]

Hierna waren we bevrijd, met kauwgom en chocola en de eerste sinaasappel. En de eerste neger op mijn netvlies. Een gedenkwaardige middag (ibid.: 34-35).

Hana personifieert de Sint-Bartolomeüskerk die ‘met haar torenhoge vingers het echte pils bestelt. (ibid.: 27)’ Door deze beschrijving komt de essentie van de stad naar voren. Het historische monument, evenals het Pilsner bier, zijn typische Tsjecho-Slowaakse producten. In vergelijking met Stavinoha’s roman krijgen we een beeld van een opvangcentrum. Het Duitse opvangcentrum beschrijft Hanka uitsluitend in het hoofdstuk dat uit brieven geadresseerd aan een vriendinnetje bestaat:

Het is natuurlijk een oude boel waarop we slapen, maar daar heb ik verder geen last van.

Dit is trouwens al een hele verbetering na dat schoolgebouw waarin we de eerste maand werden ondergebracht. In een grote zaal lagen wel honderden matrassen pal naast elkaar. [...] Moeder trok een stoffige deken over haar hoofd en probeerde te slapen (ibid.: 59).

Later beschrijft ze de mogelijkheid om verder te mogen emigreren. Het blijkt dat de situatie voor haar als kind niet zo ernstig is en het enige waar ze moeite mee heeft is dat ze geen mogelijkheid heeft om zich te vermaken:

Er schijnt weinig kans te zijn dat we hier binnen afzienbare tijd weggelaten worden. Wie ouder dan dertig jaar is en geen vrienden heeft in een of ander land die zich financieel garant voor hem stellen, blijft hier heel lang stikken. Sommige mensen zitten hier al vanaf mei, en het is nu half december.

[...] Maar ik verveel me te pletter. Het is doodsaai om eindeloos hetzelfde te doen. Soms heb ik zin om te gillen. (ibid.:6)

Vervolgens wil ik de aandacht vestigen op Tsjechische tradities waaraan in het verhaal bijzondere aandacht besteed wordt. Ik stel dat het voorbereiden van typisch Tsjechische delicatessen twee doelen heeft. Ten eerste wordt daarmee een aangename sfeer geschetst in de herinneringen van het hoofdpersoon. Ten tweede gebruikt ze de beschrijvingen om de verschillen in het gezin aan te duiden. De persoonlijke verteller schenkt zijn aandacht aan karpers en allerlei gebakken soorten koekjes. Voor Tsjechische vrouwen is echter typerend dat ze graag aan andere vrouwen laten zien hoeveel soorten koekjes ze wisten voor te bereiden. De sfeer bij tante Marta vindt Hana griezelig. Als een voorbeeld van de kloof tussen het meisje en haar ouders kan de volgende scène gelden. De afstand wordt nog benadrukt doordat de flashback door de persoonlijke verteller wordt bemiddeld:

De vader al in zijn jeugd uit de katholieke kerk was gestapt vanwege haar wereldlijke hypocrisie, waarmee hij tot vervelens toe placht te pronken, trok hij altijd grappige gezichten onder het bidden of sloeg hij met gespeelde vroomheid zijn ogen ten hemel. Het meisje moest er altijd om giechelen. Moeder rolde dan gegeneerd met haar ogen om hen tot bedaren te brengen, maar het resultaat was meestal tegenovergesteld. Nu stond het meisje daar sereen, het hoofd gebogen, ze bad niet en lette nergens op (ibid.: 51).

Er is nog een traditie die haar vader bijna zijn hele leven naleeft, omdat zijn echtgenote het bruidsboekje van witte seringjes had. Na haar dood staan de bloemen symbool niet alleen voor haar geliefde, maar ook voor het vaderland:

‘Zolang ik me herinneren kan, stond er op oudejaarsavond zo’n wit boekje bij ons op tafel (behalve toen we in vluchtelingenkampen verbleven). Vader schijnt deze traditie ruim veertig jaar in ere te hebben gehouden. Kost wat het kost, want in december staan ook in Tsjechoslowakije de seringjesbomen nog niet in bloei.’

3.3 Personages

3.3.1 Tsjechische personages

Tsjechische personages die in het verhaal optreden worden gereduceerd tot vluchtelingen. Een uitzondering zijn de familieleden die in Tsjecho-Slowakije bleven en de klasgenoot Jarda die om het leven komt tijdens een Praags bombardement. In het verhaal is geen heterobeeld door de Nederlandse personages weergegeven.

De ik-verteller Hana, die in het verhaal nooit met haar voornaam aangesproken wordt, worstelt vanaf haar prille jeugd met haar identiteit. Het is veroorzaakt door twee feiten. Ten eerste doordat haar moeder liever een jongen had gehad, wat ze aan haar dochter steeds liet merken. Ten tweede door de enige ongetrouwde tante van Hana ‘want ze heeft me een hekel bijgebracht aan al wat vrouwelijk is, juist op het moment waarop ik mijn lichaam had moeten leren accepteren. (ibid.: 17)’ Uit het volgende citaat blijkt dat Hana niet in staat is om haar vrouwelijkheid te accepteren: ‘Bovendien heb ik me ingebeeld dat ik een jongen ben [...] Ik ben geboren met borsten. En ze groeien maar verder. Ik doe al het mogelijke om ze zo plat als een dubbeltje te krijgen. (ibid.: 16-17)’ Hana is zich bewust van haar status als een vluchteling: ‘We zijn hier allemaal vluchtelingen en zitten allemaal in hetzelfde schuitje te dobberen in stilstaand water. Maar sommigen willen belangrijker zijn dan anderen. (ibid.: 59)’ Haar ouders hebben blijkbaar de status nooit geaccepteerd, wat ik al eerder heb aangestipt.

Het zelfbeeld van de Tsjechen geeft Hana in het volgende citaat, waarin zichzelf als een Tsjechische aanduidt. Voor de tweede keer maakt ze gebruik van de Rome, in dit geval in het verband met het katholieke geloof:

Wij Tsjechen vloeken nu eenmaal met heilige woorden – laat niemand zich beledigd voelen. En het liefst met een heel rijtje achter elkaar. Hoe dichterbij Rome, hoe meer de katholieken vloeken als een ketter. [...] Men beweert dat je bij iets onverwachts (je valt of je komt plotseling in het water terecht) altijd automatisch je moedertaal gebruikt. Dat is een reflex. Je vloekt of je roept om hulp in de taal die je diepste wezen raakt. (ibid.: 74-75)

In een kamp zien we een Tsjech die probeert te achterhalen hoe het gezin naar het westen vluchtte. Het gezin werd tweemaal gewaarschuwd om niemand te vertrouwen. Hana schrijft over deze pseudo-mensensmokkelaars: ‘Ze beloven je gouden bergen. [...] Maar in werkelijkheid proberen ze je alleen maar geld uit je zak te kloppen, want je familie moet betalen

en je ziet ze nooit meer terug. Soms zijn het spionnen die je verwanten proberen te chanteren. (ibid.: 60)'

In het dorp waar haar opa een buitenhuisje heeft, is sprake van een parallelle tussen de kikkers die uit de vijver kruipen en een andere plek zoeken om te overleven, en de gepersecuteerde Tsjechen en Slowaken: 'Ze hebben zich te snel vermenigvuldigd, de vijver is te klein geworden. Maar soms zijn er andere redenen. Als kikkers niet tevreden zijn met hun leefomstandigheden, lopen ze weg. Heel verstandig van ze. (ibid.: 61)'

3.4 Jan Stavinoha: *In goede handen* (1984)

3.4.1 Beknopte inhoud

De handeling van het verhaal is als volgt samen te vatten. De jonge Tsjech Viktor Mašek emigreert tegen wil en dank naar Nederland. Een paar dagen na de Russische invasie krijgt hij vlakbij Karelsbad een lift van een touringcar met Nederlandse toeristen die meenden dat hij naar het westen wil emigreren in plaats van naar de hoofdstad terug te keren. Viktor belandt in de provincie Utrecht, waar hij een intensieve cursus Nederlands volgt om aan de universiteit te kunnen studeren. Voorlopig verblijft hij in een rommelige zolderkamer in een huis, waar hij kennismaakt met een paar eigenzinnige Nederlandse medebewoners. Aan de hand van het dagelijkse leven zien we hoe Viktor tussen twee culturen leeft. In zijn vrije tijd kookt hij Tsjechische maaltijden die voor hem symbool staan voor zijn vaderland of hij zit in een kroeg met zijn dandyachtige landgenoot Igor Kraffer. Op het moment dat Viktor beslist om een baan te gaan zoeken, zodat hij later naar Tsjechië terug kan keren, krijgt hij een brief van zijn moeder. In Tsjecho-Slowakije wordt hij wegens het onwettig verlaten van de Republiek tot een straf van achttien maanden veroordeeld. Nu terugkeer naar zijn vaderland uitgesloten is, wordt hij gedwongen een leven in het gastland op te bouwen.

3.4.2 Dries fases van het leven in ballingschap

Zoals ik al eerder heb aangestipt, is Viktor door een absurd toeval naar Nederland geëmigreerd. De context verdient een nadere toelichting. In het land was in de communistische tijd een tekort aan dagelijkse levensmiddelen. Mensen moesten met rantsoenbonnen urenlang in de rij staan om bijvoorbeeld exotisch fruit of vlees te kunnen kopen. Daarom was het zeer gebruikelijk dat mensen in dorpen boerderijen hadden en huisdieren zoals varkens, kippen, ganzen of konijnen hielden. In het verhaal is het voor Viktor de moeite waard om 150 km te

reizen om een mand eieren op te halen. Doordat zijn emigratie spontaan was, betekent het dat hij in het gastland belandde zonder de nodige voorbereiding.

Viktor verbrak de band met het ouderlijk huis, maar in beperkte mate blijft hij met zijn ouders in contact staan. Hij stuurt aanzichtkaarten naar huis en hij krijgt in enveloppen specerijen van zijn vader en liefdevolle brieven van zijn moeder. Op het moment dat Viktor geconfronteerd wordt met situaties die hem aan het leven in Tsjecho-Slowakije doen denken, is hij bewust van het feit dat hij in een vrij land mag leven. Het standpunt van zijn ouders is hetzelfde: ‘We missen je wel, maar als je daar in goede handen bent hebben wij er vrede mee. (Stavinoha 1984: 38)’ Een dergelijke uitgesproken opluchting over de emigratie horen we Viktor niet zeggen. Wat Viktor wel toevoegt, is dat men alles in het kapitalistische Nederland heeft behalve bergen (ibid.: 59).

Bij Viktor is een sterk gevoel van verlatenheid aanwezig, toen de cursus voorbij was, die hem op dat moment zeker een houvast bood: ‘Nog steeds voelde Mašek de verlatenheid, die hem bekropen had, toen hij die ochtend met het laatste uitbetaalde zakgeld in zijn broekzak de villa uitgelopen was (ibid.: 6).’ Eenzame en onaangename gevoelens heeft hij, als hij in zijn zolderkamertje voor de eerste keer moet slapen: ‘Hij had het gevoel alsof hij per abuis in een verlaten gebouw ingesloten was en hoopte bij het ochtendgloren bevrijd te worden (ibid.: 14).’ Op het moment waarop we de laatste fase kunnen verwachten, komt een omwenteling. Viktor wil terug naar zijn vaderland: ‘De eerste serieuze gedachte die bij Mašek opkwam was dat hij nu niet zou kunnen gaan studeren. Hij zou werk gaan zoeken en geld verdienen. Geld verdienen om naar huis terug te gaan’ (ibid.: 132).

De laatste fase komt als een donderslag bij heldere hemel. Op weg naar de universiteit vindt Viktor een brief waarin hij op de hoogte wordt gebracht tot welke straf hij werd veroordeeld, omdat hij de republiek verliet. *Tertium non datur*. Wil hij naar Tsjechië, dan moet hij in een onvrij land leven en bovendien zijn straf uitzitten in de gevangenis. Of hij moet in Nederland blijven. Plotseling komt er ook een omwenteling in het uitgangspunt van de Nederlandse personages ten opzichte van de Tsjechische personages die ze in het verhaal aanduiden als vluchtelingen. Tijdens een gesprek met een jonge secretaresse van het Instituut voor pre- en protohistorie wordt zijn vluchtelingenstatus niet besproken. In haar ogen is Viktor een eerstejaarsstudent die van de rest van de vakantie mag genieten. Zijn buitenlands accent of moedertaal wordt niet besproken en de enige vraag die ze hem stelt: ‘‘Hoe spreek je je naam precies uit?’’(ibid.: 136)’ Dat zie ik als een symbolisch einde van de fase Viktor Mašek, een

Tsjechische vluchteling in Nederland en een symbolisch begin van de nieuwe fase, Viktor Mašek als een Tsjechische student in Nederland.

3.4.3 Kenmerken van de migrantenliteratuur

In dit hoofdstuk zal ik de motieven bespreken die typerend zijn voor de migrantenliteratuur. Zoals ik in het theoretisch deel heb laten zien, ontstaat migrantenliteratuur op het moment dat immigranten in de taal van het gastland beginnen te schrijven in plaats van in hun moedertaal, wat het geval is met Stavinocha.

Ik wil eerst aandacht schenken aan een motief van de **taalbarrière** dat Blioumi en Beller (2007: 367) niet bespreken en dat toch in het verhaal vanaf de eerste pagina aanwezig is. In het algemeen is de taalbarrière voor een groot aantal migranten een frequent voorkomend probleem, vooral als ze in het gastland op volwassen leeftijd terechtkomen zoals Viktor. Uit de ironische beschrijving blijkt dat de verteller Viktor qua zijn rudimentaire taalkennis vergelijkt met een kind dat zijn (moeder)taal verwerft:

In een tijdbestek van drie maanden kon daar iedere redelijk intelligente persoon, die het Nederlands niet machtig was, deze antiek aandoende taal leren spreken en verstaan. Van de vroege ochtend tot de late avond had Mašek, broederlijk verenigd met kinderen van diplomaten en rijke zakenlieden uit verre streken en vluchtelingen, die hun eigen volmaakte politieke systeem liever voor een ander verwisselden, geworsteld met communicatieproblemen van taalkundige aard die elk vijfjarig kind al lang achter de rug had. (Stavinocha 1984: 6)

Al tijdens de eerste ontmoeting laat Viktor zien dat hij in de afgelopen maanden zijn taalachterstand wist te overwinnen. Opvallend is dat de Nederlandse buurvrouw Hetty Viktor als een Belg beschouwt, wanneer zijn accent haar in het oog springt. Wij volgen zijn gedachtenstroom, als hij zich realiseert dat het gesprek niet verloopt naar de gewoontes die hij aangeleerd heeft op de cursus:

‘Nee, ik ben Tsjech,’ verklaarde Mašek, maar was zich direct bewust van de misplaatstheid van dat antwoord. Eerst had hij zich natuurlijk netjes moeten voorstellen, dan over de kamer beginnen, waar hij tenslotte voor gekomen was, en dan pas moeten vertellen waar hij vandaan kwam. (ibid.: 8)

Ook later volgen we Viktors gedachten, nadat Hetty het woord Tsjech met minachting uitspreekt: ‘De manier waarop ze dat woord had uitgesproken, gaf Mašek de indruk, dat ze zijn nationaliteit als een veel voorkomende kinderziekte beschouwde. (ibid.: 8)’ Els reageert op bijna dezelfde manier als Hetty. Op het moment dat Els met Viktor een raadselachtige dialoog voert, neemt hij uiteindelijk een initiatief en hij laat haar een papiertje met het adres zien en zijn paspoort. Daarop reageert Els: ‘Jij bent zeker die vluchteling van Jack, hè?’ (ibid.: 10).

Ik stel dat het hier om een prejudice gaat, omdat ze daarmee haar standpunt laat zien. Later zien we dat Hetty een andere buitenlander, de Turkse gastarbeider Kasmir verdedigt. De verteller bemiddelt ons een gesprek tussen Hetty en haar minnaar Jos. Hij heeft duidelijk vooroordelen over Kasmir. De uitspraak ‘Turken zijn barbaren’ is een voorbeeld van een cliché. Betty blijft Kasmir te verdedigen:

Verontwaardigd riep Hetty dat die vlooiën van Bertje afkomstig waren en dat hij niet moest denken dat Turken barbaren waren. Hij wist zeker niet dat Turken de eerste aardbewoners waren die uitgevonden hadden dat je geiten kunt melken. Anders zou je vandaag de dag toch niet weten wat je met uiers moest doen. Bovendien kwamen koffie, augurken, tulpen, St. Nicolaas en Bulgaarse yoghurt ook uit Turkije. Dat had ze allemaal van Kasmir geleerd (ibid.: 50).

Wat in het verhaal later vaak voorkomt is wat Viktor en zijn landgenoot Igor uit Pilsen op de vaak gestelde vraag over hun moedertaal antwoorden. Een voorbeeld daarvan is een scène die zich in een kroeg afspeelt waar Viktor en Igor aan het biljarten zijn. Een Nederlandse jongeman blijkt geïnteresseerd te zijn in hun moedertaal die de man met een niet-bestaande Joegoslavische taal verwacht. Vaak worden deze Tsjechen meteen bestempeld als vluchtelingen, wat met de Russische inval van een paar maanden eerder samenhangt. Een scherp antwoord op dezelfde vraag geeft Igor aan een ober: ‘‘Nederlands in het Tsjechisch vertaald,’’ antwoorde Kraffer olijk. [...] ‘Vluchtelingen,’ knikte hij begrijpend (ibid.: 43) Op dezelfde avond biedt Igor de rest van de gasten een Švejkachtig antwoord: ‘[...] Igor Kraffer [stelde] zichzelf voor als een Fins expert op het gebied van boterkoek en werd Viktor Mašek, tegen zijn zin in, een Israëlische reparateur van roltrappen, die door zijn vader, een orthodoxe rabbijn, als ongelovige zoon uit huis gezet was. (ibid.: 85)’

Viktor kon zelfs na een paar maanden in Nederland uit het Oekraïens in het Nederlands tolken, toen een bedrijfsleider van een warenhuis iemand zocht die uit een van de Slavische talen kon vertalen. De bedrijfsleider vermoedde dat Oekraïens een Oost-Europese taal is in de

richting van het Pools dat hij een avond daarvoor op televisie gehoord had. In dit geval is voor het Nederlandse personage de Oekraïense jongeman Kolja een vreemdeling, niet Viktor die de rol van tolk vervult.

Ten tweede wil ik aandacht schenken aan **armoede en onderdrukking in het land van herkomst**. Ik laat eerst armoede in het land van herkomst de revue passeren. Ik heb al eerder de slechte economische situatie van Tsjecho-Slowakije in de communistische periode kort besproken – een tekort aan dagelijkse levensmiddelen en rantsoenbonnen. Vandaag de dag in een tijd van weg overvloed met talrijke supermarkten is deze situatie onvoorstelbaar.

Hoewel Viktor zich in een land bevindt dat een economische grootmacht is, krijgt hij van zijn ouders specerijen. De ouders menen dat de Tsjechische de juiste zijn. De moeder schrijft: ‘Ik stuur je een pakje karwijzaad, want ik heb gehoord dat ze in Holland een ander soort hebben, dat ze in de kaas stoppen. Ook heb ik mosterd en majoraan voor je klaar staan. Volgens vader is die mosterd bij jullie te zuur en van zure dingen kreeg jij altijd pukkels. (ibid. 37)’ Viktor concludeert in een Chinees restaurant met Els het volgende: ‘Bij de aanblik van de royaal voorziene tafel moest Mašek toegeven dat deze maaltijd inderdaad niet te vergelijken was met de zondagse geroosterde eend met knoedels en karwijzaad, die zij bij hem thuis, in Praag, als het culinaire hoogtepunt beschouwden. (ibid.: 96)’ Hoe belangrijk het Tsjechische eten voor Viktor is, zal ik nog bespreken in hoofdstuk Ruimte. Het feit dat Viktor niet uit een welgesteld gezin komt, wordt niet direct besproken. We kunnen dat afleiden uit een aantal opmerkingen, bijvoorbeeld dat hij nooit een kamer alleen voor zichzelf heeft gehad. Verder komen we te weten dat de bezittingen van Viktor die aan de staat vervallen, slechts bestaan uit een pyjama, een trui en een paar schoenen, al met al geen groot bezit.

Tot slot spits ik mijn aandacht toe op een feit dat met armoede samenhangt en tegelijkertijd met het zelfbeeld van het nationaal karakter dat tot nu toe in de volksmond blijft bestaan: dat Tsjechen stelen. ‘Het gaf hem een prettig gevoel dat hij, als hij in een winkel geld terugkreeg, dat niet hoefde na te tellen.’ Samenvattend kunnen we zeggen dat Viktor de armoede zelf niet benadrukt, hoewel hij het indirect bevestigt in zijn antwoord op de vraag hoe het kapitalisme beviel: ‘“Goed,” zei Mašek, ‘je hebt hier alles, echt alles. Alleen geen bergen.’ (ibid. 59)’

Hiermee kom ik bij het tweede deel van het motief en dat is **onderdrukking in het land van herkomst** dat in het verhaal meerdere malen naar voren komt. Ik stel vast dat het motief onderdrukking in het verhaal niet vergaand uitgewerkt wordt in vergelijking met de romans van de auteurs die naar Nederland vluchtten vanwege burgeroorlogen of achtervolging in hun

thuisland. Een voorbeeld daarvan is Kader Abdolah. In hoofdstuk Socio- politieke situatie vanaf 1948-1968 besprak ik de wraakacties gericht tegen niet-communisten, maar daarvan is in het verhaal geen sprake. In de roman is er een moment waarop Viktor angstig reageert, omdat de stem uit de luispreker hem aan de traumatische psychische ervaring van de Russische inval⁶ doet denken:

Zijn verstand zei hem onmiddellijk op de grond te gaan liggen en zich als een bal in elkaar te rollen. [...] Zijn lichaam wou maar niet gehoorzamen. Stokstijf stond hij met gesloten ogen recht overeind. [...] Hij liet de armen langs het lichaam zakken en luisterde of hij soms het zware gebrom van vliegtuigen kon horen, dat hem op een nacht in Praag uit de slaap gehaald had. [...] Onmiddellijk kwam hem een mierennest van tanks voor de geest, die de grenzen overstroomden en alles wat ze tegenkwamen onder hun metalen rupsbanden verpletterden (ibid.: 53-54).

Hij herinnert zich oefeningen op het gymnasium die de val van een atoombom nabootste. Zulke oefeningen werden in Tsjecho-Slowakije op school regelmatig uitgevoerd. Samenvattend kunnen we zeggen dat de machtsovername in 1968 voor Viktor traumatisch is vanuit psychologisch oogpunt. Wanneer hij te weten komt dat er in Nederland een communistische partij bestaat die in de Tweede Kamer vertegenwoordigd is, '[...] voelde hij zich even verontrust. (ibid.: 81)'

Viktor is niet de enige die voor een tweede inval bang is. Op een protestdemonstratie ter herdenking van de bezetting van Tsjecho-Slowakije komt hij een landgenote tegen die voorbereid is op een mogelijke Russische inval in Nederland. Ze spaart geld zodat zij een vliegtuigticket naar een ander vrij land zou kunnen kopen. Een uitzondering is de dandyachtige Igor, die in zijn leven maar een zorg heeft die absoluut niks te maken heeft met de bezetting: 'de tergende onzekerheid in welke kroeg hij moest blijven zitten om er zeker van te zijn dat er iets te gebeuren zou wat de moeite waard was. (ibid.: 41)'

Een ander voorbeeld van onderdrukking kunnen we reconstrueren aan de hand van een verhaal dat Igor vertelt over zijn landgenoot Šupina die slachtoffer werd van een misverstand. In Tsjecho-Slowakije waren mensen slachtoffers van verschillende vormen van repressie, meer voorbeelden gaf ik in het hoofdstuk Socio-politieke situatie vanaf 1948-1968. Belediging van

⁶ Stavinoha bewerkt de inval van het Warschaupacttroepen later o.a. in zijn novelle Interval (1987), waarin hij een breder inzicht geeft in de nacht van 20 op 21 augustus 1968.

de president of communistische functionarissen werd bestraft, er bestond geen persvrijheid en ook de vrijheid van meningsuiting werd onderdrukt.

Deze Šupina had in de kroeg hardop gezegd dat Novotný een idioot was, omdat hij niet wist dat zijn vrouw hem bedroog. Door de rechter werd bierbrouwer Šupina tot anderhalf jaar gevangenisstraf veroordeeld wegens belediging van de president, Antonín Novotný, en diens echtgenote. Dat hij nog onder ede verklaard had dat hij schoenmaker Novotný bedoeld had, had niet geholpen. En zijn bekentenis, dat hijzelf met de schoenmakersvrouw naar bed gegaan was, leverde hem zelfs drie maanden extra op (ibid.: 82).

Een soortgelijk beeld geeft het Tsjechische bijpersonage Adolf die Viktor op een demonstratie ontmoet. Deze man werd beschuldigd vanwege zijn eigen uitvinding, een geprefabriceerd boodschappenlijstje met de rode letters ‘Wat thuis ontbreekt’ erop. De staat beschouwde zijn uitvinding als ‘een politieke en economische provocatie tegenover de Socialistische Staat’ (ibid.: 109).

Aliënatie, racisme en marginalisatie in het gastland geïdealiseerde beelden van het Westen komen in het verhaal niet voor. Een reden daarvan durf ik niet met de zekerheid te zeggen. Mijn hypothese is dat racisme waarschijnlijk vaker voorkomt in verhalen waarin personages met een donkere huidskleur optreden. Dit zou een interessant onderwerp voor een comparatistisch onderzoek kunnen zijn.

3.5 Ruimte

3.5.1 Het beeld van Tsjecho-Slowakije

In het algemeen kunnen we zeggen dat in de besproken roman twee beelden naar voren komen. Ten eerste het zelfbeeld van Tsjecho-Slowakije dat gegeven wordt door de Tsjechische personages Viktor, Igor en in mindere mate door de demonstrerende groep Tsjechen die naar de Tsjechische ambassade in Den Haag gaan. Ten tweede het beeld van de Nederlandse personages over Tsjecho-Slowakije, dat wil zeggen het beeld van de Ander.

Ik begin met **het zelfbeeld van Tsjecho-Slowakije**. Ik stel dat het beeld van Tsjechië dat Viktor geeft, overwegend positief is. Tsjechië wordt **gereduceerd tot typische Tsjechische producten** die bij hem warme gevoelens opwekken en hem doen denken aan zijn ouders. Als voorbeeld noem ik het grijszuur Šumava brood, waarvoor hij naar de andere kant van de stad fietst: ‘Nostalgisch snoof hij aan het versgebakken brood en herinnerde zich hoe zijn moeder

sneetjes van zo'n brood afsneed en die met reuzel besmeerde. De geur, vorm en kleur van dit brood waren niet te onderscheiden van wat hij in Praag gewend was. (ibid.: 117)'

Ook de beschrijving van zijn lievelingsmaaltijden vertoont bijna poëtisch taalgebruik, hij beschrijft bijvoorbeeld eekhoorntjesbrood als 'bruine, eenbenige hoedendragers' (ibid.: 18). Het voorbereiden van Székely-goulash wordt spannend en nauwkeurig beschreven doordat de passages waarin Viktor de uien schilt en het varkensvlees in stukjes snijdt afgewisseld worden door de passages, waarin de verteller de ruzie beschrijft tussen Hetty en haar vriend Jos over de Turske gastarbeider Kasmir. Ik stel dat er een interessant contrast naar voren komt. Een Tsjechische vluchteling kookt zijn lievelingsgerecht en het lekkere eten staat symbool voor zijn gastland. Terwijl twee Nederlandse personages in de gang aan het ruziën zijn over een vluchteling die voor Jos Het symbool is voor een gevoel van bedreiging.

Verder wordt Tsjecho-Slowakije gereduceerd tot Igors groteske **beschrijving van de Russische invasie** die hij in de stad Telč (in de regio Vysočina, ongeveer 160 km van Praag) heeft meegemaakt. In de kroeg tijdens de rouwmaaltijd 'werden zij wreed gestoord door het lawaai van een tank, die voor de ingang van het restaurant stopte en zijn loop recht de eetzaal in richtte. (ibid.: 44)' De kroegbezoekers proberen de soldaten in verwarring te brengen doordat ze stellen dat Telč een Russisch stadje is, waar een film over Zuid-Bohemen werd opgenomen. Deze vorm van symbolisch verzet kwam na de bezetting vaak voor. Mensen probeerden de straatnaamborden te verwijderen, zodat de soldaten geen aanknopingspunten hadden. Het verzet van de nabestaanden beperkt zich verder tot de demontage van de loop van de tank die later als afwatering van een stal zal dienen. Dat vind ik een goed voorbeeld van de Tsjechische spreuk 'zlaté české ručičky' in het Nederlands Tsjechische gouden handen.

Nu zal ik mijn aandacht vestigen op **het beeld van de Ander**. Samenvattend kunnen we zeggen dat het beeld vrij negatief is. De Nederlanders associëren Tsjecho-Slowakije met het communistische regime en ze bestempelen Tsjechischspreekende personages meteen als vluchtelingen (zie hoofdstuk *Taalbarrière*).

De verteller bemiddelt de uitspraak van Els over Tsjecho-Slowakije in de vorm van de indirecte rede als ze zegt dat ze daar nog nooit is geweest: 'Volgens haar had het ook geen zin om ergens naar toe te gaan waar anderen juist zo graag vandaan willen. (ibid.: 11)' Uit deze bewering blijkt dat Els Tsjecho-Slowakije geen geschikte plaats voor het leven vindt. Opmerkelijk is dat Els later in een ruzie met Viktor laat zien dat ze Nederland voor zichzelf geen goede ruimte vindt, omdat ze (waarschijnlijk meer figuurlijk) een escapemogelijkheid

zoekt: ‘Wat weet jij nou? Jij komt ergens anders vandaan. Ergens waar je niet eens wou blijven. Waar moet ik naar toe vluchten? (ibid.: 92)’

Op vergelijkbare wijze, maar diepgaander schetst de vrouw die bij Mensen in Nood werkt het beeld van Nederland als ze Viktor haar hulp komt aanbieden. Ze benadrukt de Nederlandse naastenliefde en de saamhorigheid en het feit dat Nederland een land is dat voor iedereen open staat. De vrouw treedt in het verhaal op als een sprekende personage:

‘Ons huis is ook úw huis! Hier heerst vrijheid en we willen die vrijheid graag met anderen delen. Onze vereniging is blij dat u uw onvrij land verlaten hebt en bij ons uw toevlucht gezocht hebt.[’] [...] ‘De mens wordt pas echt mens wanneer hij beseft dat hij niet alleen op de wereld is; dat er ook nog anderen zijn die zich het lot van arme stakkers aantrekken. [...] (ibid.: 20-21)’

Op het moment dat ze de democratische basis van het land benadrukt, spreekt de verteller: ‘Ook stelde ze Mašek op de hoogte van het feit dat het in het Nederland beslist geoorloofd was om afwijkingen op politiek, godsdienst of seksueel gebied te hebben, omdat je daar in een democratisch land tenslotte recht op hebt. (ibid.: 21)’ Er komt een duidelijk uitgesproken tegenstelling tussen het communistische/democratische, het onvrije/vrije en het open/gesloten land naar voren.

Als de vrouw ontdekt dat Viktor eekhoorntjesbrood geplukt heeft om paddenstoelensaus te maken, wordt ze plotseling nogmaals een sprekende personage en tutoyerend schreeuwt ze tegen Viktor: ‘Je schijnt te vergeten dat je in een ander land bent. Je kunt hier niet alles eten wat je dáár deed! (ibid.: 23)’ Daarmee degradeert ze alles wat ze kort daarvoor zei. Nederland is een vrij land totdat de culturele verschillen tegen elkaar botsen. In Tsjechië bestaat een lange traditie van het plukken van paddenstoelen. In het algemeen kunnen we zeggen dat Tsjechen grote liefhebbers van paddenstoelen zijn en dat veel mensen de eetbare en niet- giftige soorten zeer goed kennen. In de volksmond wordt over het paddenstoelen plukken gesproken als over een Tsjechische nationale sport. In een volgende paragraaf kom ik terug op de verschillende **eetgewoonten**.

Ik bespreek nogmaals de scène met de Székely-goulash. Viktor geniet van het serveren van het gerecht, zijn beschrijving vind ik beeldend:

Hij haalde de knoedels uit het water, sneed ze in grote schijven en legde die, om het optisch effect van de maaltijd te bevorderen, in een halve cirkel op de rand van de twee borden. In de baai goot zij zorgvuldig de geurige, glimmende saus, waarin als de toppen van koraalriffen de stukjes vlees uitstaken (ibid.: 52).

Van de reactie van Els raakt hij teleurgesteld: ‘Mašek keek naar haar bord. Alle knoedels waren fijn geprakt en met het vlees krachtig tot een grijs uitziende pap geroerd. Haar portie zag eruit alsof het al een keer gegeten was. (ibid.)’ We zien dat de botsing tussen de Tsjechische en de Nederlandse cultuur zich in het verhaal manifesteert op het gebied van eetgewoonten. Ik stel dat in het verhaal eten voor Els een noodzakelijke handeling is om haar maag te vullen, terwijl voor Viktor het meer een sociale aangelegenheid is. Ook de manier waarop ze in vergelijking met Viktor het gerecht opschept: ‘Zonder oog voor zijn omgeving te hebben sneed hij het eerste stukje van zijn knoedel af en schoof er behoedzaam een dikke laag saus bovenop. (ibid.)’ Terwijl Els de kleverige massa met de rechterhand oplepelt. Dat is voor Viktor onvoorstelbaar, zodat hij later benadrukt, omdat ‘hij van zijn moeder geleerd had, dat je met een lepel maar soep eet[.] (ibid.: 100)’

Het jonge stel in de kroeg dat Tsjechisch als Joegoslavisch beschouwt, creëert een oppositie tussen het toeristische Dubrovnik en Tsjecho-Slowakije dat nog niet bedorven is door het toerisme. De verteller bemiddelt in de indirecte rede dat de Nederlandse jongeman de situatie rond de Praagse Lente met spanning op tv bekeken. We zien dat ze Jan Palach kennen, ook al kon ze zich zijn naam niet herinneren: ‘En die ene die zich verbrand heeft? [...] Ik kan maar niet op de naam komen. Wat was hij voor iemand? (ibid.: 84)’ Naast de bovengenoemde oppositie maakt de vrouw een tegenstelling tussen het vrije Nederland en het afhankelijke Tsjechië, nadat ze expliciet vraagt, hoe ze zich in een vrij land voelen. Uit Igors antwoord blijkt dat hij het gastland tot het lekkere eten reduceert en dat hij de karaktereigenschappen van de Nederlanders aan de hand van de toestand van koeien positief beoordeelt: ‘De Hollandse koeien waren immers wereldberoemd om de hoge kwaliteit van hun melk en eersteklas vlees. Waar het koeien goed ging, moest het mensen ook goed zijn. (ibid.: 83)’ Ten afscheid bemiddelt de verteller ons de gedachten van de vrouw: ‘In een vlaag van diep gevoeld medelijden met het lot van Oost-Europa bood de kleuterleidster hun de kaartjes aan, zodat ze in hun plaats naar de bioscoop konden. (ibid.)’ Igor is niet de enige Tsjech die de kwaliteit van de vleeswaren op prijs stelt. Op een demonstratie ontmoet Viktor een man uit Brno die stelt: ‘Zelf kwam hij uit Brno, waar de worst soms niet goed vermalen varkensoren en tanden bevatte. Dat was hem tijdens zijn hele verblijf hier gelukkig niet overkomen. (ibid.: 109)’

Ten laatste wil ik het beeld bespreken dat gereconstrueerd kan worden aan de hand van een jonge Slowaakse vrouw die een protestmars organiseert en die anderen met het communistische kameraad aanduidt. Tsjecho-Slowakije moeten wij als een staat met twee naties zien. Bovendien was de rivaliteit tussen deze twee naties algemeen bekend. Het is interessant om te bekijken dat het beeld van Tsjechen vrij negatief is. Ten eerste noemt ze de afvallers van de lange protestmars ‘kleinburgerlijke egoïsten, die het niet verdienen om van de vruchten van een vrije maatschappij te profiteren. (ibid.: 112)’ Ze creëert een tegenstelling tussen actieve Tsjechen die op de protestmars aanwezig zijn en de passieve Tsjechen die al weg gingen. Verder ondersteunt ze hetzelfde standpunt met een voorbeeld uit de Tsjechische geschiedenis: ‘Ze vergeleek ze [de afvallers] met de verraders bij de Slag om de Witte Berg in 1620⁷, die door de strijd te ontvluchten het Tsjechische volk in de duisternis van de Duitse overheersing gestort hadden. (ibid.:)’ Later noemt ze nog als voorbeeld Jan Palach: “‘Toen Palach zich aanstak heeft hij toch ook niet geïnformeerd hoe het zou voelen! (ibid.: 113)’” Degenen die verder niet willen lopen noemt ze ‘gefrustreerde, decadente en kleinburgerlijke trutten’ met wie ze niks te maken wil hebben (ibid.: 114-115). Met deze vergelijking komt juist haar positieve zelfbeeld naar voren.

3.6 Personages

Zoals ik in het theoretisch deel heb aangestipt, beeldvormingsprocessen manifesteren zich in de oppositie tussen het zelfbeeld en het beeld van de Ander. In dit hoofdstuk zal ik personages analyseren die in het verhaal optreden. Ten eerste ga ik de Tsjechische personages bespreken, vervolgens ga ik me focussen op de Nederlandse personages.

3.6.1 Tsjechische personages

Samenvattend kunnen we zeggen dat de Tsjechische personages gereduceerd worden tot politieke vluchtelingen. Het beeld van het hoofdpersonage Viktor Mašek dat in het verhaal gegeven wordt, kwam in beperkte mate al in de voorafgaande hoofdstukken naar voren. Nogmaals samengevat, Viktor is een Tsjechische vluchteling die naar Nederland op een absurde manier en zonder voorbereiding emigreerde. Hij houdt zijn band met zijn vaderland door het koken van Tsjechische maaltijden. Viktor ziet zichzelf ook als een vluchteling die zich van het communisme heeft gedistantieerd. Dat is te zien in de scène waarin Viktor andere landgenoten ontmoet tijdens een protestdemonstratie ter herdenking van de bezetting van Tsjecho-Slowakije: ‘Bij het horen van het woord kameraad schrok Mašek op. Al een jaar had niemand

⁷ De Slag op de Witte Berg was een veldslag in 1620.

in zijn omgeving dit woord in de mond genomen. [...] Een nieuwe golf emigranten dus, stelde hij vast. (ibid.: 106)’

De Pilsenaar Igor Kraffer is een dandyachtige jongeman die graag hartenjagen speelt en groteske verhalen over zijn (vaak gepersecuteerde) landgenoten vertelt. Hij werkte in Pilsen op een reisbureau, waar hij dagexcursies organiseerde en later in een bioscoop. Het is niet duidelijk wat hij in Nederland gaat doen. Hij wist ook uit Tsjecho-Slowakije te emigreren op een vindingrijke manier. Hij profiteerde van de lakse grensbewaking en emigreerde zodat hij zijn spaarboekje toonde in plaats van zijn paspoort. Igor wordt geschetst als een bierliefhebber die zijn hele leven werkloos wenst blijven. Zijn vrije tijd verslijt hij het liefst in kroegen. Hij beweert: ‘Het is heel wat beter om zeker zonder werk te zijn, dan onzeker aan het werk[.]’ (ibid.: 41)’

Ik stel dat het Tsjechische karakter ontmaskerd wordt tijdens de protestdemonstratie ter herdenking van de bezetting van Tsjecho-Slowakije anno 1969. Het beeld dat gegeven wordt is zeer negatief. De protestmars zou in Utrecht starten en in Den Haag eindigen voor de Tsjecho-Slowaakse ambassade. De verteller beschrijft de menigte van Tsjechen voor het Utrechtse station als ‘een bijzondere sensatie’ die ‘de indruk van een sportclub op excursie naar een Zuidboheems kasteel [geeft]’ (ibid.: 105, 106). Na een paar kilometers is duidelijk dat de demonstranten niet verder willen lopen. De verteller bemiddelt de reactie van een Tsjechische vrouw: ‘Květoslava zei dat een hongerstaking, zoals ze op de laatste vergadering al had voorgesteld, een veel beter protestmiddel geweest zou zijn. Je hoefde dan nergens naar toe en als niemand keek kon je best iets eten. (ibid.: 114)’ De verbeeldingskracht van de vrouw maakt het haar mogelijk om deelname aan de protestmars te vermijden.

4. SAMENVATTING EN VERGELIJKING

In het analytisch deel heb ik laten zien welke kenmerken van de migrantenliteratuur in het corpus vertegenwoordigd zijn. Voordat ik tot de conclusie kom, sta ik in dit hoofdstuk stil bij de overeenkomsten en de verschillen die de geanalyseerde romans vertonen.

4.1 Kenmerken van de migrantenliteratuur

Met het oog op de kenmerken van de migrantenliteratuur stel ik vast dat beide romans grote overeenkomsten vertonen. In beide romans is geen sprake van geïdealiseerde beelden van het Westen, aliënatie, racisme of marginalisatie in het gastland.

Beide romans geven een beeld van **armoede** in het land van herkomst. Beranová tijdens de Tweede Wereldoorlog en kort na de Praagse Coup in 1948 en Stavinoha voor de val van Warschaupacttroepen in 1968. Het hoofdpersoonage in Beranová's roman komt uit een welgestelde familie die pas na de emigratie in armoede belandt. Het gezin leeft een tijd in slechte omstandigheden in Duitse AZC's. In het gastland kampt het gezin met geldgebrek totdat het hoofdpersoonage zelf aan het arbeidsproces gaat deelnemen. De familie van Stavinoha's hoofdpersoonage leeft in bescheiden omstandigheden en is direct getroffen door woningnood en het gebrek aan dagelijkse levensmiddelen.

Het motief van **repressie en onderdrukking in het land van herkomst** komt in beide romans voor. In de roman van Beranová krijgen we inzicht in de Duitse bezetting en repressie rond de Praagse Coup in 1948 waarbij de familieleden van het hoofdpersoonage direct betrokken zijn. De beschrijving van de socio-politieke situatie beperkt zich in de roman van Stavinoha tot de Russische inval in 1968. In het verhaal is sprake van de vervolging van een aantal Tsjechische bijpersonages, maar het hoofdpersoonage wordt pas een vijand van het regime omdat zijn vertrek uit de republiek onwettig is.

Bovendien is in de roman sprake van het motief van de **taalbarrière** dat de hoofdpersonages in korte tijd kunnen overwinnen doordat ze de tweede taal op relatief jonge leeftijd verwerven. Op het moment dat het hoofdpersoonage in Stavinoha's roman in het gastland Tsjechisch begin te spreken, wordt hij meteen als vluchteling aangeduid wat een kenmerk van verstarde beeldvorming is. In Beranová's roman wordt in het land van herkomst geen Tsjechisch gesproken.

Samenvattend kan gezegd worden dat er in de geanalyseerde romans **een kloof** ontstaat tussen Tsjechen en Nederlanders. Het hoofdpersoonage in Beranová's roman is in vergelijking

met haar ouders volledig geassimileerd. Dertig jaar na hun vlucht kiezen ze op een symbolische manier voor zelfmoord, omdat ze de kloof nooit konden overbruggen. In de twee romans zijn de verschillen vooral op de eetgewoonten gebaseerd.

4.1.1 Drie fases in het leven in ballingschap

In beide romans is sprake van alle drie de fases. Het hoofdpersoonage in Beranová's roman kon met succes alle drie de fases doorlopen, terwijl haar ouders de laatste fase nooit hebben bereikt. In de roman van Stavinoha bereikt het hoofdpersoonage de laatste fase pas op het moment dat het duidelijk is dat hij momenteel niet naar zijn vaderland kan terugkeren vanwege de dreigende gevangenisstraf. Opmerkelijk is dat de hoofdpersonages nooit zelf uitspreken dat ze opgelucht zijn aan de straf ontsnapt te zijn. Het eerste hoofdpersoonage doet dat via de personale verteller en het tweede hoofdpersoonage via een open einde.

4.2 Het beeld van Tsjecho-Slowakije

De roman van Beranová geeft het beeld van onderdrukking door twee regimes, namelijk het nazistische en het communistische wat met het democratische gastland contrasteert. Het vaderland is verder gereduceerd tot historische bezienswaardigheden in Praag, traditionele Tsjechische recepten, de vlucht door de bergen en gedeeltelijk tot de omgeving in de buurt van de stad Pilsen in het westen van het land.

Stavinoha's roman geeft ook een beeld van het communistische Tsjecho-Slowakije dat in oppositie staat tegenover het democratische gastland. Het vaderland wordt gereduceerd tot typisch Tsjechische producten en tot het voorbereiden van maaltijden die het hoofdpersoonage uitsluitend in positieve zin met zijn ouderlijke huis associeert. Terwijl het hoofdpersoonage in Beranová's roman de Tsjechische tradities verbonden met eten ook gebruikt om de kloof te schetsen tussen haar en de andere familieleden aan te duiden.

In beide romans wordt aandacht geschonken aan de vlucht naar de vrijheid. Het hoofdpersoonage van Stavinoha emigreert per toeval en zonder voorbereiding naar het Westen, terwijl de familie uit Beranová's roman de emigratie probeert te voorbereiden.

In de roman van Beranová treden geen Nederlandse personages op die een beeld geven van Tsjecho-Slowakije. In Stavinoha's roman wordt daarentegen een heterobeeld van Tsjecho-Slowakije gegeven. De Nederlanders reconstrueren het beeld niet aan de hand van een directe ervaring, omdat ze er nooit geweest zijn, maar aan de hand van de sociale media, wat een voorbeeld is van versterkte beeldvorming.

4.3 Tsjechische personages

Het hoofdpersonage in Beranová's roman beschouwt zichzelf als een politieke vluchteling. Bovendien heeft ze problemen met het accepteren van haar vrouwelijke identiteit. In deze roman wordt in vergelijking met de tweede roman geen heterobeeld gegeven. De ouders die zich aan het leven in het gast niet kunnen aanpassen, plegen zelfmoord.

Ik stel vast dat het zelfbeeld met het heterobeeld in Stavinoha's roman overeenkomen. Anders gezegd, de Tsjechische personages worden door Nederlandse personages als vluchtelingen bestempelt en ze identificeren zich zonder moeite met hem. Het zelfbeeld dat in de roman aan de hand van de bijpersonages naar voren komt, is in grote mate negatief. Tsjechen worden geschetst als een lui en politiek ongeïnteresseerd volk. In het heterobeeld dat het Slowaakse bijpersonage geeft, weerspiegelt de rivaliteit tussen Tsjechen en Slowaken. Op basis van grote voorbeelden uit de Tsjechische geschiedenis confronteert ze de Tsjechen met hun egoïsme en kleinburgerlijkheid.

5. CONCLUSIE

Ter afsluiting van mijn masterscriptie geef ik in dit hoofdstuk antwoorden op de onderzoeksvragen die ik in *Inleiding* gesteld heb. In het analytisch deel beperkte ik me ten eerste tot het in kaart brengen van de kenmerken van de migrantenliteratuur in de romans *Nu delen we een geheim* (1992) van Jana Beranová en *In goede handen* (1984) van Jan Stavinoha. Ten tweede heb ik in het analytisch deel het beeld van de Tsjechische personages in het corpus gereconstrueerd. Tot slot heb ik het beeld van het vaderland en het gastland naar voren gebracht. In het voorafgaande hoofdstuk heb ik de geanalyseerde romans met elkaar vergeleken.

5.1 Welke kenmerken en motieven die typerend zijn voor de migrantenliteratuur vinden we in het corpus?

Concluderend kunnen we zeggen dat het corpus de socio-politieke situatie van Tsjecho-Slowakije in de jaren waarin ze zich afspelen weergeeft. Uit het onderzoek is gebleken dat in het corpus het motief van armoede en onderdrukking in het land van herkomst te vinden is. Het communistische regime onderdrukt de vrijheid van meningsuiting en de vijanden van het regime worden gepersecuteerd. De communistische overheersing resulteert in het corpus tot emigratie van de personages.

In het analytisch deel heb ik ook aangetoond dat in het corpus sprake is van het motief van de taalbarrière dat de hoofdpersonages in korte tijd konden overwinnen. Daarnaast raakten de bijpersonages door onvoldoende kennis in isolatie en de daarmee samenhangende problemen zoals depressie en geldgebrek. Het land van herkomst wordt voor deze personages nooit het nieuwe thuisland en ze kiezen voor zelfmoord. De analyse heeft laten zien dat geïdealiseerde beelden van het westen, aliënatie, racisme en marginalisatie in het gastland buiten beschouwing gelaten worden.

5.1.1 Kunnen we in het corpus drie fases onderscheiden die de vluchteling in ballingschap in de meeste gevallen doorloopt?

Ik ben tot conclusie gekomen dat de hoofdpersonages in het corpus alle drie de fases doorlopen. Ze verbreken eerst de band met het thuisland en ze beginnen een nieuw leven in het gastland. In het corpus is geen sprake van een duidelijk geformuleerde opluchting, hoewel blijkt dat de personages dankbaar zijn in een democratisch land te mogen leven. Bij de hoofdpersonages is een gevoel van eenzaamheid en verlatenheid aanwezig die typerend is voor de tweede fase. Deze gevoelens manifesteren zich in het corpus op twee momenten. Ten eerste

op het moment dat het vrouwelijke hoofdpersonage geconfronteerd wordt met een nieuwe omgeving of ten tweede als het mannelijke hoofdpersonage geen geborgenheid en liefde kan vinden bij haar familie.

5.2 Wat is het beeld van de Tsjechische personages in het corpus?

Uit de analyse blijkt dat Tsjechische personages in het corpus optreden als politieke vluchtelingen die met nostalgie aan hun thuisland denken. De jonge vluchtelingen kunnen zich snel aan het nieuwe leven aanpassen en de taal zonder veel moeite verwerven, terwijl de oudere generatie aan de rand van de maatschappij blijft. In de roman van Stavinoha worden Tsjechen als een lui en onverschillig volk geschetst. Wat het heterobeeld betreft, heb ik in het analytisch deel laten zien, dat Nederlanders Tsjechen als vluchtelingen beschouwen wat resulteert in een weergegeven oppositie tussen deze twee naties.

5.3 Wat is het beeld van het vaderland en het gastland? Wordt Tsjechië in oppositie gepresenteerd tegenover Nederland?

Tsjechische personages nemen Nederland anders waar dan Tsjecho-Slowakije. Nederland beschouwen ze in vergelijking met hun thuisland als een vrij land, waarin ze niet meer onderdrukt worden. Bij Beranová komt een parallellie tussen Praag en Rome naar voren op basis van historische monumenten. In het corpus bekleden verder Tsjechische tradities een belangrijke plaats. In de roman van Stavinoha wordt het thuisland gereduceerd tot Tsjechische producten en lievelingsmaaltijden van het hoofdpersonage. In de roman van Beranová worden dan tradities gebruikt om het beeld van de kindertijd te geven en om de kloof tussen de familieleden te schetsen.

6. BIBLIOGRAFIE

6.1 Primaire bronnen

Beranová, J.

1992 *Nu delen we een geheim: fragmenten*. Baarn: Ambo.

Stavinoha, J.

1984 *In goede handen*. Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij B.V.

6.2 Secundaire bronnen

Agterberg, R.

2004 'Oktober 1994. Kader Abdolah ontvangt voor zijn verhalenbundel *De Adelaars* het Gouden Ezelsoor. Heimwee naar een land dat niet meer bestaat.' In: Buikema, R. en M. Meijer (red.), *Cultuur en migratie in Nederland. Kunsten in beweging 1980-2000*. Den Haag: Sdu Uitgevers, p. 289-303, <http://www.dbnl.org/tekst/meij017cult02_01/meij017cult02_01_0018.php>, (08-05-2014).

Beller, M. en Joep Leerssen

2007 *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Amsterdam – New York: Editions Rodopi B.V.

Boven, E. van en G. Dorleijn

2003 *Literair mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. Bussum: Coutinho.

Boon, T. den, D. Geeraerts en Nicoline van der Sijs. Groot

2005 *Groot woordenboek van de Nederlandse taal*. Utrecht: Van Dale Lexicografie, p.

Cajthaml, P.

2012 'Nomenklatura a další mechanismy uplatňování moci KSČ ve společnosti'. In: Kalous, Jan en Jiří Kocián, *Český a slovenský komunismus (1921-2011)*, 203-209. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, p. 203-209. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, p. 203-

209.

Hendrix, H.

2006 'De lezer in de tekst.' In: Brillenburg Wurth, K. en Ann Rigney (red.), *Het leven van teksten. Een inleiding tot literatuurwetenschap*, Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 201-226.

Herman L. en Bart Vervaeck

2001 'Voor en ik rond het structuralisme'. In: Herman, L. en Bart Vervaeck, *Vertelduivels: Handboek verhaalanalyse*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt & VUBPRESS, p. 17-37.

Kabát, J.

2011 *Psychologie komunismu*. Praha: Práh.

Kaplan, K.

1991a *Československo v letech 1945-1948*. 1. část. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

1991b *Československo v letech 1948-1953*. 2. Část: *Zakladatelské období komunistického režimu*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

1992 *Československo v letech 1953-1966*. 3. Část: *Společenská krize a kořeny reformy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

1993 *Československo v letech 1967-1969*. Část 4. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

2007 *Poúnorový exil 1948-1949*. Liberec: Dialog.

Kokoška, S.

2012 'Ilegální KSČ v závěrečném období 2. Světové války.' In: Kalous, Jan en Jiří Kocián, *Český a slovenský komunismus (1921-2011)*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, p. 41-47.

Křen, J.

2005 'XII. Šedesátá léta', 'XIII. Sedmdesátá léta', 'XIV. Konec komunismu – demokratická revoluce'. In: Křen, J., *Dvě století střední Evropy*. Praha: Argo, p. 729-799, p. 803-908, p. 911-1005.

Lucassen, L.

2005 'Appendix: Een kort overzicht van de immigratie naar Nederland in de twintigste eeuw.'

In: Vogel, J., *Cultuur en migratie in Nederland. Nabije vreemden. Een eeuw wonen en samenwonen*. Den Haag: Sdu Uitgevers, p. 219-234.

<http://www.dbnl.org/tekst/voge024cult01_01/voge024cult01_01_0011.php>, (26-03-2016).

Marek, J.

1991 'XIII. Od srpna 1968 k listopadu 1989 (Předběžné ohlédnutí za obdobím normalizace).'

In: *České a československé dějiny II. Od roku 1790 do současnosti*. Praha: Nakladatelství Fortuna, p. 111-118.

Minnaard, L.

2008 *New Germans, New Dutch: Literary Interventions*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Nicolaas, H. en Arno Sprangers

2007 'Buitenlandse migratie in Nederland 1795–2006: de invloed op de bevolkingssamenstelling.' In: *Bevolkingstrends*, 4de kwartaal 2007, p. 32-47.

Beschikbaar op: <<http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/6A1AD820-F436-4039-AC85-F19B5673E8AB/0/2007k4b15p32art.pdf>>, (31-10-2015).

Pažout, J.

2012 'Trestně právní perzekuce odpůrců režimu v období tzv. normalizace (1969-1989) : faktor stability i indikátor rozkladu komunistického režimu.' In: Kalous, Jan en Jiří Kocián, *Český a slovenský komunismus (1921-2011)*, 174-192. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.

Pejčoch, I.

2008 *Hrdinové železné opony: Útěky do svobodného světa s pomocí neobvyklých technických prostředků v letech 1949-1989*. Cheb: Svět křídel.

Pulec, M.

2006 *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek ; Seznamy osob usmrčených na*

státních hranicích 1945-1989. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.

Rychlík, J.

2012 *Češi a Slováci ve 20. Století: Spolupráce a konflikty 1914-1992*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.

6.3 Internetbronnen

Halsall, P.

1997 Modern History Source boek: Winston S. Churchill: "Iron Curtain Speech", March 5, 1946.

In: <<http://www.fordham.edu/halsall/mod/churchill-iron.asp>>

Europa zonder grenzen: Het Schengengebied. Beschikbaar op:

<http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/e-library/docs/schengen_brochure/schengen_brochure_dr3111126_nl.pdf>, (07-04-2016).

2014 The EU explained: Migration and asylum. Europa:

<http://europa.eu/pol/pdf/flipbook/en/migration_en.pdf>, (07-04-2016).

<http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:First_time_asylum_applicants_in_the_EU-28_by_citizenship,_Q4_2014_%E2%80%93_Q4_2015.png>, (07-04-2016).

<<https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/43/migranten-vreemdelingen-en-vluchtelingen-begripen-op-het-terrein-van-asiel-en-buitenlandse-migratie>>, (07-04-2016).

<http://necyklopedie.wikia.com/wiki/Vzpom%C3%ADnky_na_socialismus>, (26-05-2015).

<<http://www.degeus.nl/jana-beranova-nieuwe-stadsdichter-rotterdam/>>, (08-04-2016).

<https://nl.wikipedia.org/wiki/Jana_Beranov%C3%A1>, (08-04-2016).

<<http://www.janstavinoha.nl/>>, (08-04-2016).